

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(повне найменування вищого навчального закладу)

Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТЕСТАНТАМИ**
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – XIX СТ.)

Керівник:

д. і. н., професор

Міронова Ірина Сергіївна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент:

директор Центрального державного

архіву вищих органів влади та

управління України,

д. і. н., професор

Левченко Лариса Леонідівна

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав:

студент VI курсу групи 634 М

Шульга Олександр Володимирович

(П.І.Б.)

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

Миколаїв – 2024 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
Кафедра, циклова комісія	кафедра історії
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	032 «Історія та археологія» (шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ**

Шульгі Олександр Володимировичу

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи): **Заселення Півдня України протестантами (друга половина XVIII – XIX ст.)**

керівник проєкту (роботи) _____ **Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., професор**
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«11» жовтня 2023 року № 184

2. Строк подання студентом проєкту (роботи): «06» лютого 2024 року

3. Вихідні дані до проєкту (роботи): вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): згідно з планом дипломної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень):
не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Розділ 4	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання: 11.10.2023**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1	Вступ до дипломної роботи	жовтень 2023	
2	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2023	
3	Розділ 2. Колонізація Південної України вихідцями з німецьких земель	листопад 2023	
4	Розділ 3. Німці-протестанти в поліетнічному оточенні Півдня України	листопад 2023	
5	Розділ 4. Видатні німці-протестанти в історії Півдня України		
6	Висновки	грудень 2023	
7	Переддипломна практика	22.01 – 04.02. 2024	
8	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2023	
9	Попередній захист	02.02.2024	
10	Рецензія на дипломну роботу	06.02.2024	
11	Захист дипломної роботи		

Студент

(підпис)

Шульга О. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник проекту (роботи)

(підпис)

Міронова І. С.

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ.....	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база	19
1.3. Методологія та методи дослідження	27
РОЗДІЛ 2. КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ВИХІДЦЯМИ З НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ	32
2.1. Переселенська політика уряду Російської імперії	32
2.2. Основні етапи переселення німецького населення на Південь України .	40
2.3. Організація німецьких колоній	42
РОЗДІЛ 3. НІМЦІ-ПРОТЕСТАНТИ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ ОТОЧЕННІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	48
3.1. Труднощі та виклики колоністів та шляхи їх подолання	48
3.2. Діяльність протестантів з розповсюдження сільськогосподарських знань та навичок серед місцевого населення	55
3.3. Взаємодія німців-протестантів з поліетнічним оточенням в соціокультурній сфері	59
РОЗДІЛ 4. ВИДАТНІ НІМЦІ-ПРОТЕСТАНТИ В ІСТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ	65
4.1. Роль Йогана Корніса у розвитку менонітських поселень Південної України	65
4.2. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України	76
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	85

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історичні події минулого мають значний вплив на наше сьогодення. Їх варто знати, досліджувати, здобувати уроки та намагатись не повторювати помилок.

Південь України наприкінці XVIII сторіччя був малозаселений. Антиукраїнська політика російської імператриці Катерини II призвела до знищення Запорозької Січі та знекровлення регіону. Для вирішення проблеми російська влада вдалась до прусського прикладу і запросила на спустошені землі представників різних країн та регіонів. Найбільш впливовою та відомою була німецька міграція. Більшу частину переселенців з німецьких земель складали протестанти – меноніти та лютерани. Протестантами були також більша частина швейцарських та голландських емігрантів. Їх вплив на регіон, який паралельно заселявся іншими національними та етнічними групами, був досить великим. Протестанти залишили по собі різнобічну спадщину. І вона поширюється не тільки на матеріальну (будівлі, поселення, міста, цеха, виробництва, школи) сферу, а також економічну, соціальну, культурну, духовну. За більш ніж сто п'ятдесят років, проведених досліджень у науковому вимірі з'явилося немало, але, на погляд автора дослідження, недостатньо напрацювань, на основі яких пишуться кваліфіковані статті та захищаються не менш достойні дисертаційні роботи.

Важливість дослідження заселення Півдня України протестантами у другій половині XVIII – XIX ст. та впливу їх на благоустрій та відбудову регіону, можна сформулювати у таких коротких тезах:

- знання своєї спадщини, свого минулого;
- дослідження причинно-наслідкових зв'язків;
- визначення корисних надбань та позитивного досвіду;
- запозичення і втілення успіхів європейських протестантів в Україні.

Об'єктом дослідження є протестанти на Півдні України в другій половині XVIII – XIX ст.

Предметом дослідження є особливості заселення Півдня України європейськими протестантами у зазначений історико-хронологічний період.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в комплексному аналізі та порівнянні фактів, на яких базуються історичні дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, де висвітлюється період заселення Півдня України у другій половині XVIII – XIX ст.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми;
- дослідити етапи та особливості заселення Півдня України протестантами у зазначений період;
- зазначити важливі особливості цього процесу на вплив на економіку та населення регіону;
- на основі дослідження сформулювати висновки, що представляють наукову новизну.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XVIII – XIX ст. Нижня межа визначається заселенням протестантами Півдня України. Верхня межа – значним зменшенням протестантського населення в регіоні, що пов'язано з Кримською війною, згодом, на початку XX ст., першою революцією та підготовкою до Першої світової війни. У цей час підвищується рівень негативу у суспільстві та зменшуються важелі економічного та культурно-духовного впливу протестантської спільноти з числа європейських переселенців.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон Південної України, що включає території Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, а також південної частини Бессарабської області (з 1873 р. – губернії). За сучасним адміністративно-територіальним поділом це територія Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської, Херсонської,

Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей і південно-східної частини Луганської області.

Методологічна основа дослідження обумовлена його предметом та завданнями. Праця ґрунтується на комплексі сучасних підходів, принципів і методів історичного пізнання. Сукупне їх поєднання спрямоване на всебічне й об'єктивне висвітлення явищ, подій і фактів та дозволяє у повній мірі відтворити загальну картину впливу заселення земель Півдня України протестантами у другій половині XVIII – XIX ст. на благоустрій та відбудову регіону.

Міждисциплінарний характер роботи потребував застосування науково-методологічного апарату в рамках політичного, соціально-економічного та географічного напрямків.

Важливе значення для дослідження мають принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, всебічності, комплексності, системності, взаємозв'язку та конкретності.

У роботі було застосовано такі методи дослідження:

- загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення);
- спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний);
- статистичні;
- джерелознавчі.

На теоретично-експериментальному рівні використовуються методи вивчення і узагальнення, формалізації, аналізу та абстрагування.

На практичному рівні метод спостереження дозволяє зібрати фактичний матеріал, що висвітлює історію Півдня України та її заселення у другій половині XVIII – XIX ст., яка, у свою чергу, виражається у датах, подіях, реакції та діях провідних державних діячів та впливових особистостей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у глибокому аналізі та концептуалізації стану історіографічної та джерельної бази із поставленої проблеми.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх раціонального застосування у процесі поглибленого вивчення історії Півдня України у другій половині XVIII – XIX ст. Деякі аспекти цього дослідження можуть представляти інтерес з точки зору подальшого розвитку аналізу взаємозв'язків України з державами Західної, Північної та Центральної Європи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки знайшли відображення у виступі на міжнародній конференції:

– Шульга О. В. Наслідки реформаційного руху для Європи та корисні аспекти для сучасної України / Європейський Союз і Україна: передісторія, історія, сучасність // Міжнародна конференція в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2023. С. 201–204.

– Шульга О. Залишити після себе щось для майбутніх поколінь. URL.: https://risu.ua/ya-dumayu-shcho-kozhna-lyudina-povinna-zalishiti-pislya-sebe-shchos-dlya-majbutnih-pokolin_n145902 (останній перегляд: 13.01.2024)

Публікації.

– Міронова І., Шульга О. Взаємозв'язки німців-протестантів з місцевим населенням Південної України (друга половина XVIII – XIX ст.) // Старожитності Лукомор'я. 2023. Вип. 6. С. 12–23. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.6.236>.

Структура роботи побудована за предметно-хронологічним принципом. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (одинадцяти підрозділів) основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (82 найменування). Загальний обсяг роботи – 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Тема даного дослідження має визначені історико-хронологічні рамки: друга половина XVIII – XIX ст. Відповідно, у ході написання роботи нас цікавитиме увесь арсенал як зарубіжної, так і вітчизняної історіографічної бази, що створювався упродовж більш як двохсот років. З точки зору класичних історичних досліджень – це достатньо великий проміжок часу. Однак за ці століття з'явилося не багато фахових наукових робіт, в яких досконало вивчається заселення Півдня України протестантами та їх вплив на землі регіону у вказаний період.

Складність аналізу історіографічної бази полягає в двох нижчезазначених тезах:

- важкий доступ до першоджерел;
- превалювання зарубіжної історіографії над вітчизняною.

Цілком зрозуміло, що тема, яка стосується досить вузького напрямку та віддалена у часі, не може бути насичена доступними першоджерелами та аналітикою. Саме тому, є потреба використовувати аналітичну літературу пізнішого періоду, незважаючи на те, що вона іноземна, та беручи до уваги, наскільки об'єктивно вона інтерпретує факти.

Аналіз літературних напрацювань з обраної теми включатиме:

- визначення загального стану наукової розробки проблеми як у роботах зарубіжних аналітиків, так і на сторінках наукових робіт вітчизняних істориків;
- виокремлення основних фактів, що вивчаються науковцями;
- розкриття загальної суті наукових дискусій, що виникли серед істориків у процесі вивчення поданої теми.

Розпочнемо огляд тематичної літератури через призму **зарубіжної історіографічної бази**. У першу чергу, до іноземних джерел, що розкривають питання заселення земель Півдня України протестантами у другій половині XVIII – XIX ст., слід віднести монографії, статті, статистичні дані, видані у Російській імперії у досліджуваний період, а також праці сучасних авторів.

Варто звернути особливу увагу на збірку «Российские немцы. Историография и источниковедение»¹, яка побачила світ у 1997 році. Більша частина збірки присвячена поселенням німців у Сибіру та Поволжі. Але останній розділ аналізує джерела інформації та намагається їх трактувати. Це такі джерела, як «Докладные регистры и мемории Конторы опекунов новороссийских иностранных поселенцев как источник по истории немецкой колонизации Юга России 1800–1810 гг.» та «Письма герцога де Ришелье к С. Х. Контениусу (1803–1811 гг.) как источник для изучения процесса колонизации на Юге России». З докладних реєстрів та меморій можна встановити, зокрема, такі факти, що на кошти колоністських товариств будувалися численні дрібні підприємства, із цих коштів позичалися власники дрібних закладів, ремісники і торговці. У 1808 р., наприклад, товариство колонії Гальбштадт розпочало будівництво пивоварні та винокурні, з 1806 р. у Хортицькій колонії діяла гончарна майстерня Ф. Діка та багато інших дрібних майстерень, що отримали підтримку.

Маловідомим досі залишався і той факт, що навесні 1806 р. на Хортиці, в Кічкасі, менонітами на чолі з Віллемсом було закінчено будівництво судна класу «річка – море». На ньому меноніти спускалися вниз по Дніпру та везли свої товари до Херсона, Криму та Одеси.

Аналізуючи листи де Рішельє, варто згадати, що герцог був наділений великими повноваженнями, зокрема Найвищим указом 23 лютого 1804 р. йому було доручено Головне управління у справах переселенців у Новоросії. Цим багато в чому і пояснюється його підвищений інтерес та увага до

¹ Российские немцы. Историография и источниковедение. М.: Готика, 1997. 372 с.

колонізації у довіреному краї. І, відповідно, історія заселення Півдня України з 1803 до 1814 рр. нерозривно пов'язані з ім'ям цього державного діяча.

Листи дають уявлення про те, з чого все починалося, скільки коштів і зусиль коштувало, якими рясніло проблемами і якими втратами оберталося спочатку. Герцог Рішельє вважав, що фінанси, витрачені на будівництво житла для переселенців та грошові субсидії, цілком спроможні себе окупити. У зверненні до Контеніуса він писав: «Незважаючи на наші нещастя ... буде важко знайти приклад колонізації, яка проходить також успішно, як та, яку ви проводите. Свідомість причетності до доброї справи є тим, що відшкодовує незадоволеність»².

Оскільки ініціатором дослідження був Центр українсько-німецьких наукових досліджень, багато уваги було приділено саме облаштуванню переселенців та особливостям їх правового статусу. Нестандартно автори збірки дають досить деталізовану картину релігійного життя у менонітських та лютеранських колоніях, висвітлюючи зміни, які відбувались під час освоєння земель Півдня України.

Ще одним важливим дослідженням є праця «Альманах по истории русского баптизма»³ під редагуванням М. С. Каретникової, в якій досліджується релігійна складова протестантської міграції XVIII – XIX ст. та її вплив на соціальну та духовну атмосферу регіону. Авторка наводить приклади, як меноніти та лютерани перейшли від замкнутого спілкування до відкритих взаємовідносин зі своїми сусідами, що не залишилось без наслідків.

Серед інших робіт варто звернути увагу на працю А. Приб «Немецкие колонисты России. 1763–2006»⁴. У роботі автор знайомить читача з ключовими моментами історичного буття німецьких колоністів Російської імперії, визначає коло питань, які, на його думку, є найважливішими для

² Там само.

³ Альманах по истории русского баптизма. С.-П.: Библия для всех, 2001. 20 с.

⁴ Приб А. Немецкие колонисты России. 1763–2006. Исторический очерк. Аугсбург, 2007. 216 с.

сприйняття їх долі. Головне завдання праці – простежити причинно-наслідкові зв'язки на різних етапах економічної та соціально-культурної еволюції німецької колоністської діаспори, починаючи з перших поселень колоністів у XVIII ст., і аж до їхнього повернення на історичну батьківщину наприкінці XX – на початку XXI ст.

Особливе місце в роботі відведено причинам загибелі колоністської землеробської культури та її катастрофічним наслідкам як для самих колоністів, так і для всього регіону.

Серед праць німецьких чи германомовних авторів можна виділити дослідження Г. Далоса «Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart» («Історія російських німців. Від Катерини Великої до сьогодення») (2014)⁵. Автор, угорець за походженням, аналізує події, як він сам зазначає – з точки зору незалежного спостерігача – ні німця, ні росіянина. Г. Далос не тільки опрацював багато першоджерел, але також проаналізував події, особливо звертаючи увагу на поневіряння перших переселенців, їх відносини з владою та оточуючими на нових територіях.

Наступний великий блок матеріалів – це дослідження та аналітика **українських авторів**. Тут у першу чергу, варто почати з твору класика української історії – Михайла Сергійовича Грушевського та його праці «З історії релігійної думки на Україні»⁶. У доволі цікавому та незаангажованому дослідженні, оскільки М. Грушевський позиціонує себе як православний, а не протестант, можна прослідкувати вагомий вплив Реформаційних ідей з початку XVI ст. Українському автору належить цитата: «... енергія, інтензивність, сміливість українського національного руху ... виявились не без зв'язку з реформаційним рухом, і так само потім підупали тут в Західній Україні у XVII ст. не без зв'язку з занепадом реформаційного табору! Український корабель плів повними вітрилами під вітром реформації і

⁵ Dalos G. Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart. Verlag C. H. Beck oHG, München, 2014. 336 p.

⁶ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів: 3 друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 192 с.

спустив вітрила, коли сей вітер опав і не стало ні сих сміливих союзників, ні їх бадьорих прикладів!».

М. Грушевський проаналізував також вплив протестантських переселенців на духовне, релігійне життя Південної України. Для дослідження, можливо, були б більш вагомими економічні та соціальні чинники, але саме у цьому творі, згідно з назвою, більше досліджується моральний та релігійний вплив. А був він, згідно з М. Грушевським, досить вагомий. Автор пише, що «особливий вплив на українську людність німецькі конфесії й секти стали виявляти з середини ХІХ в. Зложились на те різні спеціальні обставини і української людности і тих німецьких колоністів. З одної сторони: обросийщенне і бюрократизованне низшого духівництва офіційної церкви, або «царської віри», як її називали люде, і соціальний рух, що попередив визволенне селян. З другого боку в німецьких колоніях зазначився сильний релігійний рух, який виявляв себе між иньшим і в небувалім перед тим прозелітизмі: шуканню однодумців і прихильників для нових своїх релігійних переконань, і то не тільки серед своїх земляків, але й серед Українців»⁷. Михайло Сергійович досить аргументовано доводить сам факт та розміри того релігійного руху та ступінь його впливу на місцеве населення.

Серед фундаментальних робіт слід звернути увагу на монографію українського історика Дмитра Івановича Багалія «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд» (1889)⁸, де автор розкриває шляхи просування Росії на Південь України на основі маловідомих історичних джерел. Починаючи з ХVІІІ ст., Д. Багалій описує, як Російська імперія спочатку приєднала, а потім намагалась заселити землі південніше Дніпровських порогів, не проминаючи звісно, увагою, й історію Запорозької січі та її роль в освоєнні території середнього Подніпров'я. Цікаво, що автор аналізує сербську міграцію та

⁷ Там само.

⁸ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев, 1889. 120 с.

інші слов'янські міграції на землі Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній на рівні з німецькою колонізацією. Досліджуючи сукупність територіально-географічних, економічних, політичних, культурних та інших факторів, які вплинули на розвиток Півдня України, автор визнає, що переселенці досягли неабияких успіхів. Але при цьому Дмитро Іванович дорікає, що колоністи, запрошені з-за кордону, мали більш комфортні умови порівняно з місцевим населенням. У цілому в праці неодноразово підкреслюється твердження, що «сподівання російської влади відносно колоністів не виправдались», оскільки незважаючи на намагання самих переселенців та підтримку влади, вони вимушені були у більшості долати незгоди природних умов, хвороб та кліматичних незручностей.

Доволі цінною для дослідження, особливо з релігійної точки зору, є праця С. Й. Бобилевої «Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)»⁹, в якій досліджується колонізаційна політика Катерини II та особливості заселення Півдня України німецькими колоністами.

Наступна монографія, на яку варто звернути увагу – це твір нашої сучасниці – Вікторії Любащенко. У творі «Історія протестантизму в Україні»¹⁰ проводиться детальний аналіз впливу, який залишили протестанти-переселенці на землях України. Особливу увагу авторка приділяє менонітській міграції та їх успіхам. «У першій половині XIX ст. в Україні жваво розвивалися виробництво, нові сільськогосподарські та промислові галузі, торгівля. Формувався клас підприємців, купців-капіталістів. Маючи великий досвід роботи на землі, меноніти переважно займалися сільським господарством. Збільшення власних наділів, постійне придбання ділянок у нових місцевостях, зростання продуктивності праці в колоніях і добробуту колоністів – все це сприяло започаткуванню промислів,

⁹ Бобилева С. Й. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). Днепропетровск, 1999. 232 с.

¹⁰ Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Київ: Поліс, 1996. 350 с.

пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції. Темпи зростання менонітської земельної власності були вражаючими».

Різнобічний економічний успіх переселенців детально висвітлений у вказаній роботі. «Паралельно з екстенсивним ростом менонітської колонізації відбувався її інтенсивний розвиток. Значних успіхів у господарюванні меноніти досягли після скасування кріпацтва і з початком капіталізму на півдні Росії, завдяки надзвичайно інтенсивній праці та її раціональній організації, традиційно властивій вихідцям з Голландії та Німеччини... Своїми успіхами вони привернули увагу багатьох православних місіонерів, котрі змушені були віддати належне їх економічним досягненням»¹¹.

Професор В. Любащенко зауважує, що умови праці у німецьких колоністів були привабливішими, ніж у інших. Це приводило до щорічного збільшення сезонних робітників з українського населення. Працюючи у менонітів, українські селяни здобували досвід господарювання та досвід життя. Повертаючись, багато хто копіював не тільки економічні та господарські принципи, а також духовні та моральні чесноти, які не залишались непоміченими.

Не залишалась поза увагою й соціальна діяльність європейських протестантів-переселенців. Вони не тільки активно допомагали своїм одновірцям, але й також опікувались про найбільш обездолених людей з місцевого населення. Меноніти та інші протестанти активно розвивали систему освіти, відкриваючи школи та навчальні заклади у місцях компактного проживання.

Вікторія Любащенко приводить цікавий факт, що незважаючи на відсутність українських шкіл та державну заборону української мови, переважна більшість менонітів вільно володіла нею та спілкувалась з місцевим населенням. Цілком зрозуміло, що за таких умов переселенці-протестанти мали досить відчутний вплив на населення Півдня України.

¹¹ Там само.

Перелік наукових праць можна продовжити статтею Н. В. Кривець «Німці в Україні»¹², опубліковану в «Енциклопедії історії України». Невелика, але досить містка стаття не лише містить описання німецької колонізації, але також приводить факти, які демонструють вплив протестантів у ХІХ ст. на регіони Півдня України. Наталія Василівна констатує, що «колоністські господарства економічно швидко міцніли. Основними галузями господарювання були землеробство, тваринництво, садівництво, лісове господарство, частково – виноградарство, шовківництво, вирощування тютюну.

Внаслідок реформ 1860–1870-х рр. виникли великі німецькі фермерські господарства з новими формами господарювання, застосуванням сільськогосподарських машин, передових агротехнічних методів»¹³. У німецьких колоніях розвивалося громадське життя, кооперативний рух, створювалися аграрні спілки, кредитні установи тощо. У середині ХІХ ст. в Одесі діяло дев'ять німецьких цехових управ: слюсарна, каретна, столярна, годинникових справ, кондитерська та ін. Німецькі купці здійснювали торгові операції з європейськими країнами, організовували міжнародні товарні перевезення. Також приводяться факти відносно впливу німця-лютеранина Й. Корніса на розвиток вівчарства, С. Контеніуса – на сільськогосподарське виробництво, родини Фальц-Фейнів – на справу охорони та збереження цінних видів тварин та рослин шляхом заснування та розвитку заповідника «Асканія-Нова».

Не залишились поза увагою автора статті й відомі німецькі вчені, які зробили внесок у розвиток науки регіону. Зокрема, астроном Роберт Фогель та археолог Ернст Штерн. Підсумовуючи, можна сказати, що вплив німецьких переселенців був багатосторонній та помітний.

¹² Кривець Н. В. Німці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.

¹³ Там само.

Оскільки була згадана лютеранська родина Фальц-Фейнів, логічно згадати автореферат дисертації А. Задерейчук «Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України»¹⁴. Автор апелює до важливості теми, вказуючи, що з прізвищем Фальц-Фейнів пов'язують не лише один із найдивовижніших природоохоронних куточків України, Асканію-Нову, але й становлення чисельних населених пунктів, містечок і селищ, їх соціально-економічний розвиток.

Найбільш успішним промисловим проектом став консервний завод, продукцію якого знали не лише на території Російської імперії, але й у провідних європейських державах. Філія заводу розташовувалась у м. Хорли, де домінував устричний напрямок. Окрім того, Фальц-Фейни одними з перших на Півдні України почали розбудовувати транспортну мережу, зокрема побудували порт у Хорлах. Заклали систему поштового та телеграфного зв'язку, в окремих місцях провели телефонний зв'язок. Крім того, значною була діяльність членів родини у соціальному напрямку. За власний кошт вони будували лікарні і школи, фінансуючи в подальшому ці об'єкти, будували храми. Це одна з багатьох позитивних сторінок німецької колонізації Півдня України.

Завершуючи першу частину, варто звернути увагу на важливу та ґрунтовну статтю професора Острозької Академії Петра Кралюка у тижневику «Дзеркало тижня» від 10 грудня 2016 р. Назва статті «Що дала Реформація Європі та Україні?»¹⁵. Автор послідовно перераховує позитивні здобутки Реформації. Ось деякі з них: «Реформація також стала важливим чинником становлення в Старому Світі національних культур. І тут протестантизм, безперечно, відіграв важливу роль... Новоутворені протестантські церкви не претендували на «вселенськість». Вони були

¹⁴ Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2010. 20 с.

¹⁵ Кралюк П. Що дала Реформація Європі та Україні? // Дзеркало тижня. 2016. 10 грудня.

партикулярні, орієнтовані на певні державні або етнічні спільноти». «Реформація сприяла становленню в Європі держав національного типу. Протестантизм дав потужний імпульс цивілізаційному розвитку низки європейських країн, зокрема скандинавських... Саме протестантизм стимулював переклад біблійних текстів народними мовами. А це, своєю чергою, вело до появи й світської літератури цими мовами»¹⁶.

Аналізуючи вплив Реформації (періоду XVI – XVII ст.) Петро Кралюк стверджує, що Реформаційний рух став реальністю в Україні. Щоправда, тут він набув специфічних рис, які не завжди відповідали класичним зразкам. Але у головному це були все ж таки саме реформаційні прояви. Наприклад, не без впливу протестантів на українських землях набуває поширення практика вільної інтерпретації біблійних текстів, у т. ч. й світськими людьми. З'являються біблійні переклади розмовною мовою. Дедалі більше підтримується ідея світського патронату над церквою. Вона навіть починає реалізовуватися на українських землях. Також інші реформаційні ідеї, зокрема ідея спасіння особистою вірою, у відкритій чи прихованій формах стають набутком тогочасних православних мислителів.

Підводячи підсумок, Петро Кралюк пише: «все ж зерна, посіяні протестантами, дали сходи – вони «проросли» внутрішнім реформуванням православної церкви в Україні. Хоча цю внутрішню реформаційність постійно приглушували, вона, проте, давала про себе знати протягом тривалого часу – аж до середини XIX ст. Так чи інакше вона проявлялася в діяльності й творчості представників релігійно-філософської думки XVIII ст. – Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди та інших»¹⁷.

Є бажання продовжити цю думку та вказати на спадкоємність діяльності європейських протестантів на теренах України у XIX ст. з подіями більш раннього періоду. Фактично, Реформація не закінчилась для Європи та України у XVII ст., а продовжилась завдяки подіям більш пізнього часу.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

Отже, протестантизм XIX ст. на теренах України в цілому продовжив та поширив принципи Реформації XVI ст. Перше, у чому можна побачити вплив – це реальний приклад успішного та плідного життя навіть у скрутних умовах. Німецькі протестанти виявились не зарозумілими теоретиками, а реальними практиками, втілюючи у життя свої принципи, демонструючи їх життєздатність. Вони реально були зацікавлені у розвитку тієї території, де жили й наслідки їх впливу важко не помітити.

1.2. Джерельна база

Дослідження джерел, які присвячені протестантській колонізації Півдня України в другій половині XVIII – XIX ст., є складним завданням, адже у радянський період такі теми були як мінімум непопулярні. Корисні та важливі джерела були закриті та не були «у ходу». Найбільш «багатою» була архівна бібліотека, де із збережених джерел можливо побачити зростання кількості німецького, голландського, швейцарського населення українського Півдня та їх економічні успіхи.

Згідно з напрямками дослідження, історичні джерела можна поділити на соціально-економічні (господарські), політичні, правничі, нормативні, культорологічні, мистецькі, релігійні та ін.

Якщо мати на увазі, що переважна більшість науковців, які досліджують історію України, мають справу передусім із писемними джерелами, то можна запропонувати таку умовну їх класифікаційну схему, побудовану за родо-видовим принципом:

- документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипломатичні та ін.);
- оповідні джерела: твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика;
- періодична (офіційна і неофіційна) преса;

- джерела особового походження: спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії та ін.;
- матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Документальні пам'ятки, використані в роботі, класифіковано згідно з принципом розподілу їх за походженням, за яким джерела умовно розподілено на п'ять груп:

- 1) законодавчі та нормативно-правові акти;
- 2) діловодна документація;
- 3) статистичні джерела;
- 4) періодична преса та аналітика того часу;
- 5) довідкові видання.

Законодавчі та нормативно-правові акти. Головним документом з цієї групи є «Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 года»¹⁸, згідно з яким у степовій зоні України іноземці могли селитися «хто де забажає по усіх наших губерніях». Переселенцям надавалася свобода віросповідання, звільнення на десять років від податків (15–20 копійок за десятину землі), від військової і цивільної служби, право відкривати фабрики, займатися торгівлею. Більшість переселенців облаштовували свої окремі поселення – колонії. Німці-колоністи отримували по 65 дес. землі на сім'ю та позику в 500 руб., їм видавався ліс на будівництво, насіння для посіву. Усі колонії будувалися за зразком традиційних німецьких сіл: у центрі – кірха або церква, волосне правління, школа. Освіті приділялася особлива увага. У громаді завжди засновувалася церковно-парафіяльна школа. Викладання читання, письма, Закону Божого, арифметики, а в деяких школах – і географії, проводилося німецькою мовою.

¹⁸ Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г. «О дозволеннии всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерніях они пожелают и о дарованных им правах». URL : <https://wolgadeutsche.net/library/item/542>

Найбільше переселенців розміщувалися на Півдні України та Криму. Зокрема, у 1789 р. до Катеринославської губернії прибули перші 228 сімей переселенців-менонітів і 900 осіб з Пруссії.

Свобода віросповідання – одна з головних причин, через яку на ризиковану подорож «на край землі» зважилися тисячі «втікачів віри». Європу терзали релігійні конфлікти. Вестфальський світ поклав у 1648 р. кінець тридцятирічної війни, але він же закріпив за кожною місцевістю або навіть населеним пунктом свій релігійний статус. Протестанти, які опинилися на католицькій території (і навпаки), як і раніше, почували себе вкрай некомфортно. Тому якраз протестанти різних напрямків склали абсолютну більшість серед переселенців до Російської імперії, особливо багато серед колоністів менонітів.

Другим з точки зору важливості і першим у появі на світ можна відмітити маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 р. «Про дозвіл всім іноземцям, які в'їжджають до Росії, поселятися в яких губерніях вони забажають і про даровані їм права»¹⁹. Нова імператриця задекларувала перед світом, що «Ми наймилостивіше цим оголошуємо, що не тільки іноземних різних націй, крім жидів, прихильно на поселення в Росію прийнятним і найурочистішим чином стверджуємо, що всім, хто приходить до поселення в Росію, наша монарша милість і благовоління буде надано, а й самим, що до того втік зі своєї вітчизни підданим, повертатися дозволяємо»²⁰. Цікаво, що перший документ, незважаючи на деяку рекламну кампанію та залучення представників російської дипломатії, не мав того успіху, як бажала Катерина II, та знадобився другий, більш відомий та деталізований указ від 1763 року, де, до речі, був скасований пункт «крім жидів». Як потім

¹⁹ Маніфест Екатерины II от 4 декабря 1762 г. URL : <https://genrogge.ru/gr/gr-manifest1.htm>

²⁰ Там само.

з'ясувалось, дуже доречно, оскільки, наприклад, серед аптекарів у німецьких колоніях більшість складали саме євреї²¹.

Діловодна документація. Невелика кількість джерел, які можна було знайти у відкритому доступі, проливає світло на деякі сторони життя німецьких колоністів, у першу чергу, менонітів, у цей період. Можна продовжити попереднє посилення та згадати про досить високий для того часу рівень медичного обслуговування, який намагались підтримувати у колоніях, про що можна стверджувати з джерела «Аптеки в колониях меннонитов 1830–1916 гг.»²², де досить точно перераховуються не тільки аптечні заклади Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, але й вказані дані осіб, які були провізорами та керуючими з обов'язковим посиленням на віросповідання. Виходячи з цього, більшість провізорів були євреями, трохи менше – німцями-лютеранами і окремі особи – католиками чи баптистами. Факт існування таких аптек, які підтримувались протестантськими спільнотами – один з доказів опосередкованого впливу на населення регіону.

Продовжуючи аналіз джерел, варто звернути увагу на фрагмент донесення М. Базинера, старшого помічника інспектора сільського господарства південних губерній «О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в южной России, в 1850 году»²³. Автор, аналізуючи стан господарства в менонітських колоніях, описав у край важкий сезон, коли усі території Півдня України зазнали шкоди від саранчі та засухи. Незважаючи на це, саме менонітські господарства знайшли засоби протидії саранчі та альтернативні джерела прибутку, розширивши виробництво за рахунок шовківництва. У цілому, джерела про переселенців підкреслюють позитивну

²¹ Аптеки в колониях меннонитов 1830–1916 гг. URL: <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

²² Там само.

²³ Базинер М. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в южной России, в 1850 году. URL: <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

картину успіхів у галузі сільського господарства, промислового виробництва, соціальної діяльності тощо.

Наступне джерело – праця С. Лошкарєва «Путевые записки о сельском хозяйстве Южной России», датована 1844 р. Автор залишив досить показове твердження: «Малоросія, особливо, край благословенний. У німецьких колоніях задоволеність і процвітання в повному розумінні слова. Шкода тільки, що німці поселені біля одних міст, великими колоніями і в близькій один від одного відстані, а не розкидані по всьому південному краю; приклад їх скоро навчив би жити й інших»²⁴.

Статистичні джерела представлені матеріалами «Статистические сведения о Мелитопольском уезде, за 1838 год»²⁵. Цифри та наведені дані свідчать про досить стабільний і позитивний розвиток регіону, збільшення кількості населення, розвиток промисловості. Кількість менонітів тільки у Мелітопольському повіті складала більше 11 тис. осіб.

Документ також свідчить про окремі успіхи в економіці: «У менонітській колонії Гальбштаті знаходяться дві сукняні фабрики: на одній прядеться шерсть і ткуться різних сортів гарні сукна; а на іншій фарбуються сукна різними фарбами. Фабрики ці утримує Іоган Классен, працюють на них постійно 80 чол. Також і в колонії Молочної міститься колоністом Карлом Зайцом одна красильна фабрика, на якій працюють 3 людини»²⁶. Наводяться цифри також про успіхи у сільському господарстві та інших сферах.

Загалом, джерела цієї групи свідчать про успіхи протестантів-переселенців, переважно німців-менонітів у сфері господарства, поширення їх кількості та впливу на стан речей у регіоні.

²⁴ Лошкарев С. Путевые записки о сельском хозяйстве Южной России // Труды Императорского Вольного экономического общества. Ч. 3. Санкт Петербург, 1844. URL: <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

²⁵ Статистические сведения о Мелитопольском уезде за 1838 год // Журнал Министерства Внутренних Дел. 1839. № 2. URL : <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

²⁶ Там само.

Періодична преса та аналітика того часу. Аналіз періодичної преси та аналітики того часу почнемо з джерела «Земледельческая газета» (1839. № 66)²⁷. Автор статті С. М. Усов «Сведения о состоянии меннонитского поселения при Молочных водах» дуже оптимістично змальовує ситуацію у найбільш успішній німецькій колонії у Таврійській губернії. «Это поселение менонитов, существующее более 34 лет, представляет любопытнейшее и наставительное доказательство о том, чего можно достигнуть постоянным трудом и благополучно веденым расположением по земледелию и вообще сельскому хозяйству»²⁸. Розповідаючи про успіхи краю, автор частково звертає увагу на деякі причини різнобічного успіху німецьких протестантів. «Трудолюбивые меннониты не ограничиваются умножением своего дохода или, так сказать, даже денежным довольством, они занимаются столь же детально умственным образованием не только детей и юношества, но также и взрослых. С этой целью, для распространения полезных сведений между сими последними, учреждено общество чтения... Стараниями сего последнего, учение и образование между поселенцами идут с лучшим успехом»²⁹. До речі, це майже завжди виділяло протестантів – працелюбність та бажання пізнавати нове, схильність до читання, освіти та особистого розвитку.

О. В. Советов у праці «О системах земледелия» (1867)³⁰, написаної з метою ознайомлення з найкращими системами землеробства, приводить менонітів у якості прикладу. «Хіба це не справжня оаза, – питає автор, – яку влаштували в степу, мало не поряд з мазанками, колоністи-меноніти? Хто ж заважає брати приклад і заводити в себе те саме? Зразки не приховані від очей цікавого спостерігача; отже, якщо наслідувачів немає, то винен не той,

²⁷ Усов С. М. Земледельческая газета. 1839. № 66 (18 августа). URL : <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

²⁸ Усов С.М. Сведения о состоянии меннонитского поселения при Молочных водах // Земледельческая газета. 1839. № 66 (18 августа). URL : <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

²⁹ Там само.

³⁰ Советов А. В. О системах земледелия. СПб.: Тип. Товарищества «Общественная Польза», 1867. 192 с.

хто дає зразок, а той, хто не хоче на нього дивитися». Автор не зацікавлений тільки на господарстві, він приділяє увагу й взаємовідношенням колоністів з сусідами. Зокрема, він вказує на постать Йогана Корніса, менонітського землевласника, суспільного діяча. «Коли невтомна діяльність проклала Корнісу шлях до набуття стану, тоді він стає спільним благодійником краю. Він не вирізняв людей, а дивився на всіх, як на ближніх»³¹.

Про Й. Корніса та його внесок у благоустрій краю говорить й наступне джерело: «Херсонские меннонитские колонии и табуны степных и диких лошадей в Украине», опубліковане в газеті «Северная пчела» 4 березня 1852 р.³². Але, окрім цього, автор зауважує й цікаву деталь: «Незважаючи на нинішнє своє багатство, жоден із чесних менонітів не змінить своїх звичок та способу життя. В одного з найбагатших менонітських магнатів я якось провів увесь день, і встиг помітити багато дивного в чудовому житті його сімейства. Старий господар має тепер стан кількох мільйонів. Отримуючи не один десяток тисяч карбованців доходу, мій знайомий меноніст живе дуже просто: його дочки готують йому обід, служать за столом, миють його паперові ковпаки, і стелять гостям чисті, справжні німецькі ліжка»³³.

У цілому, аналіз джерел ХІХ ст. дозволяє стверджувати, що протестантські переселенці, головним чином меноніти та лютерани, зробили багато для розвитку Півдня України в економічному та соціальному напрямках. Про духовний вплив можна стверджувати, аналізуючи зростання кількості віруючих, культових споруд та свідоцтва супротивників.

Довідкові видання. Довідкові видання – це твори друку, що містять короткі відомості наукового, науково-популярного або прикладного характеру, викладені, оформлені та розміщені так, щоб їх можна було швидко знайти. У першу чергу – це словники та енциклопедії. До цієї групи можна віднести кілька джерел.

³¹ Там само.

³² Херсонские меннонитские колонии и табуны степных и диких лошадей в Украине // Северная пчела. 1852. №. 51 (4 марта). URL : <https://chortitza.org/Buch/BReg.php>

³³ Там само.

По-перше, це довідник, виданий німецькою мовою «J. Prinz. Die Kolonien der Brüdergemeinde» (1898)³⁴ (Д. Прінц Колонії Моравської церкви), в якому автор систематизував та описав основні німецькі колонії на території Російської імперії.

По-друге, це «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» (1898)³⁵, де можна знайти декілька ґрунтовних статей на тему німецької колонізації. Найбільш місткою є стаття «Поселения иностранцев в России до 1917 г.»³⁶.

Третім важливим джерелом є енциклопедичний словник «Немцы России»³⁷, в якому розміщена інформація по всіх німецьких колоніях на території Російської імперії.

Загалом, виходячи з дослідженої інформації, можна вважати найбільшою територіально та найбільш впливовою колонією на Півдні України у ХІХ ст. Гальбштатську волость, розташовану на р. Молочній, в якій проживало близько 12 тис. жителів, і яка нараховувала 191 промислове підприємство.

Отже, приведені дані свідчать про поступовий розвиток та розширення кількості колоній та протестантського населення, якісне зростання, в першу чергу, завдяки таким особам, як Й. Корніс та Ф. Фальц-Фейн. Переселенці, хоча й не спочатку, але все ж займалися соціальною діяльністю, допомагаючи оточуючим та змінюючи на краще відношення до себе. Гальбштатський район, на території якого зараз розташоване місто Молочанськ, до цього часу містить у собі пам'ятки менонітів та їх творчої та конструктивної діяльності.

³⁴ Prinz J. Die Kolonien der Brüdergemeinde. M., 1898. 164 p.

³⁵ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1898. Т. 1. URL : <https://wolgadeutsche.net/library/item/654>

³⁶ Там само.

³⁷ Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В. Ф. Дизендорф. М.: «ЭРН», 2006. 472 с.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічною основою роботи є низка принципів, дотримання яких дозволяє глибоко розкрити сутність теми:

- принцип історизму – полягає у розумінні історичної дійсності як єдиного цілого, що поступово розвивається під впливом географічних, економічних, міжнародно-політичних, соціальних та культурних чинників;
- принцип об'єктивності – направлений на максимально правильне розуміння особливостей досліджуваного об'єкта; передбачає відмовлення автора від заангажованості та застарілих поглядів у процесі наукового дослідження, а також симпатій і антипатій по відношенню до конкретних фактів;
- принцип всебічності – націлений на пізнання усіх фактів та обставин, що безпосередньо впливають на досліджуваний об'єкт; дозволяє уникнути односторонності наукового дослідження;
- принцип комплексності – передбачає широкий і всебічний аналіз причинно-наслідкових зв'язків, що впливають на зміну та розвиток досліджуваного об'єкта у просторі і часі;
- принцип системності – допомагає встановити зв'язки між конкретними структурними елементами, що забезпечують функціонування того чи іншого історичного явища;
- принцип взаємозв'язку – є підставою для розуміння того, що ті чи інші історичні явища проявляються через загальний взаємозв'язок;
- принцип конкретності – дозволяє забезпечити точний облік всіх обставин, в яких знаходиться об'єкт пізнання.

Задля ґрунтовного аналізу теми, у роботі було використано низку таких науково-методологічних підходів, як:

- міждисциплінарний підхід – передбачає комплексне застосування політичних, соціально-економічних та географічних аспектів у процесі висвітлення міграційних процесів на зламі століть;

- системний підхід – виділення окремих компонентів дослідження і аналіз їхнього взаємозв'язку;
- концептуальний підхід – виокремлення групи основних положень, що визначають загальну направленість даного дослідження;
- аспектний підхід – передбачає виокремлення найважливіших складових дослідження;
- діалектичний підхід – націлений на виокремлення причинно-наслідкових зв'язків та протиріч, що зумовлюють проблемність деяких аспектів;
- історичний підхід – дозволяє вивчати даний історичний період у хронологічній послідовності з метою встановлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, певних закономірностей, а також суперечностей;
- діяльнісний підхід – передбачає розгляд діяльності протестантських колоній, що втілюються у реальність через діяння організацій та окремих суспільних діячів;
- інформаційний підхід – дає змогу ефективно використовувати весь потенціал інформативної бази, в якій містяться дані, що можуть мати наукову цінність;
- аксіологічний (ціннісний) підхід – ґрунтується на понятті «цінності»; передбачає аналіз ціннісних орієнтирів, на яких базуються основні принципи життєдіяльності німецьких та інших європейських протестантів.

У роботі було використано як загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), так і спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний методи).

Метод аналізу дозволяє виділяти окремі сторони, властивості та взаємозв'язки, як то, міграційна політика XIX ст., дипломатичні відносини між європейськими державами, аграрна політика та розвиток сільського господарства тощо.

Метод синтезу передбачає поєднання різних елементів, які у своїй сукупності представляють предмет. До прикладу, успіх переселенської політики того часу можна розглядати з боку суто економічного, суспільного, духовного, ціннісного; у процесі дослідження ці факти синтезуються і, відповідно, піддаються аналізу.

Метод порівняння дає змогу співставляти та порівнювати численні факти, що безпосередньо стосуються зазначеної теми.

Метод узагальнення направлений на формулювання конструктивних наукових висновків; узагальнені результати дослідження ґрунтовно резюмуються.

Спеціально-історичні методи дозволяють глибоко досліджувати історичні аспекти зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави. Так, історико-генетичний метод сприяє послідовному розкриттю основних етапів формування протестантського впливу у досліджуваний нами період.

Історико-порівняльний метод застосовується з метою порівняння деяких аспектів міграційної політики Російської на Пруській держави на різних етапах її проведення.

Історико-системний метод у даній роботі направлений на вивчення історичних явищ та обставин, що у своїй сукупній цілісності вплинули на розвиток колоній менонітів та лютеран на Півдні України у зазначений період.

Окрім загальнонаукових та спеціально-історичних методів у роботі застосовуються і статистичні методи дослідження. Так, за допомогою кількісних показників можна прослідкувати зростання кількості населення та кількості самих поселень європейських колоністів на Півдні України, зростання кількості підприємств, заснованих ними.

Серед джерелознавчих методів дослідження застосовано критичний метод, який дозволив виявити наукову цінність кожного джерела у контексті роботи.

Таким чином, використання загальнонаукових, спеціально-історичних, статистичних та джерелознавчих методів пізнання створює належні умови для досягнення поставленої мети, сприяючи уникненню надмірного суб'єктивізму та упередженості. Різноманіття теоретико-методологічних принципів, підходів та методів наукового пізнання дали змогу провести дослідження комплексно та об'єктивно.

У ході дослідження були задіяні як універсальні наукові тактики (такі як аналітичний і синтетичний підходи, методи порівняльного аналізу та узагальнення), так і вузькоспеціалізовані історичні методики.

Висновки до розділу 1

Сформульовані висновки відповідають поставленим на початку дослідження завданням. Проаналізувавши стан наукової розробки проблеми, автор дійшов наступних результатів:

По-перше, історіографія теми доволі складна. Складність аналізу історіографічної бази полягає в двох нижчезазначених тезах:

- важкий доступ до першоджерел;
- превалювання зарубіжної історіографії над вітчизняною.

Цілком зрозуміло, що тема, яка стосується досить вузького напрямку та віддалена у часі, не може бути насичена доступними першоджерелами та аналітикою. Саме тому, була потреба використовувати аналітичну літературу пізнішого періоду, незважаючи на те, що вона іноземна, та беручи до уваги, наскільки об'єктивно вона інтерпретує факти.

Аналіз літературних напрацювань з обраної теми включав:

- визначення загального стану наукової розробки проблеми як у роботах зарубіжних аналітиків, так і на сторінках наукових робіт вітчизняних істориків;
- виокремлення основних фактів, що вивчаються науковцями;
- розкриття загальної суті наукових дискусій, що виникли серед істориків у процесі вивчення поданої теми.

Враховуючи ту інформацію, яку вдалось проаналізувати, більшість авторів вважає, що процес колонізації Півдня України лютеранами та менонітами був позитивним явищем, яке благотворно змінило ситуацію у південноукраїнських губерніях.

По-друге, джерельна база дослідження характеризується різноплановістю та всебічністю. У роботі застосовано опубліковані, довідкові джерела, статистичні дані, а також матеріали періодики. Опубліковані джерела правового характеру – це в першу чергу Маніфести 1762 та 1763 рр. Вони дають загальну уяву про стан справ на початок хвилі європейської колонізації. Завдяки діловодній документації та статистичним джерелам можна побачити, які саме райони стали центрами німецьких колоній, які підприємства з'явилися завдяки новим поселенцям. Періодична преса та аналітика того часу дає доступ до більш детальної та різнобічної інформації відносно впливу переселенців на місцеве населення та економіку Півдня України. Незаангажовані автори досить цікаво висвітлюють реальний стан справ та приводять факти реального впливу не тільки самих колоній у цілому, але й окремих особистостей. Довідкові джерела допомагають теоретично осмислити категоріальний апарат дослідження. Вони більше використовуються для підтвердження попередніх пунктів.

По-третє, методологічні основи роботи базуються на трьох найважливіших принципах – історизму, об'єктивності та всебічності, що застосовуються у поєднанні із загальнонауковими, спеціально-історичними, статистичними та джерелознавчими методами дослідження, а також із різноплановими науково-методологічними підходами. Спираючись на вищенаведені принципи, методи та підходи, автор здійснив спробу ґрунтовного аналізу історіографічних, джерельних та методологічних аспектів проблеми заселення Півдня України протестантами у другій половині XVIII – XIX ст. та їх вплив на благоустрій та відбудову регіону.

РОЗДІЛ 2

КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ВИХІДЦЯМИ З НІМЕЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

2.1. Переселенська політика уряду Російської імперії

Територіальне розширення російської держави, яке почало активно відбуватися, починаючи з XVI ст., йшло разом із заходами колонізації. До XVIII століття імперія набула значного досвіду в освоєнні територій уздовж Волги та в Сибіру, використовуючи внутрішні ресурси і вважалося, що лише вільні люди можуть справлятися з такими завданнями.

Текст також висвітлює проблеми використання внутрішнього потенціалу для колонізації через велику кількість закріпаченого селянства. Ідеальним рішенням було б не повертати біглих селян колишнім власникам і звільнити їх від податків, якщо вони оселялися на нових землях. Однак, оскільки кріпацтво було частиною державної політики, змінити це було вкрай складно, тому економічне освоєння нових територій відбувалось дуже повільно. Наприклад, навіть коли в 1731 році уряд запропонував всім охочим оселитися на берегах Волги та надав підтримку для створення господарств, небагато людей скористалися цією можливістю.

У 1732 р. уряд Анни Іоанівни зробив спробу примусового заселення по волзького регіону. Під приводом створення нової сторожової лінії на Волгу було переселено 1057 сімей донських козаків. Проте вони виявилися недбалими колоністами. Вони успішно охороняли території, але погано їх освоювали. Нерідко козаки самі брали участь у пограбуваннях на торгових шляхах³⁸.

³⁸ Манифесты 1762 и 1763 гг. — основа правовой базы колонизационной политики России во второй половине XVIII века. URL.: <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27> (дата звернення: 01.02.2024).

У 40х рр. XVIII ст. астраханський губернатор В. Н. Татищев, а дещо пізніше симбірський заводчик А. Духів виступили з планами заселення і господарського освоєння Нижнього Поволжя. Але ці проєкти наštтовхнулися на перешкоду нестачу людей для здійснення колонізації. Існуюча в Росії кріпосницька система перешкоджала вільному переміщенню основної маси населення⁴⁰.

Поміщики зі свого боку украй неохоче йшли на створення нових господарств в неспокійному регіоні. Про послаблення ж системи кріпацького права, тоді не могло бути і мови.

Не відмовляючись від використання корінного населення країни в освоєнні нових земель, царський уряд обернув свої погляди на захід. Одним з напрямів у цій політиці стало залучення іноземних колоністів, завдяки яким упродовж другої половини XVIII – початку XIX століття були освоєні південно-східні і південні території Європейської частини Росії.

Катерина II, що прийшла до влади в червні 1762 р., розпочала свою політику з указу Сенату від 14 жовтня 1762 р., в якому дозволяла Сенату та Колегії закордонних справ розпочати прийом бажаючих оселитися в Росії, що мало сприяти зростанню благополуччя імперії. Далі, 4 грудня 1762 року, вона підписала Маніфест, який дозволяв іноземцям, крім євреїв, в'їжджати та селитися в Росії, а також дозволяв росіянам, які втекли за кордон, повертатися на батьківщину.

У Маніфесті проголошувалися основні принципи політики імперії, зокрема турбота про спокій в країні та збільшення чисельності населення. Імператриця Катерина II заявила, що іноземцям різних націй буде надана монарша милість і благовоління, за винятком євреїв. Маніфест також дозволяв росіянам, що залишили країну з різних причин під час попереднього уряду, повернутися додому³⁹.

³⁹ Маніфесты 1762 и 1763 гг. – основа правовой базы колонизационной политики России во второй половине XVIII века. URL.: <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27> (дата звернення: 01.02.2024).

У грудні 1762 року Катерина II випустила Маніфест, яким не передбачала негайного припливу колоністів до Росії, оскільки ще не було встановлено державної структури для зайняття іноземцями та законодавчо не були визначені місця для їх поселення. Маніфест заявляв про приєднання Росії до європейської політики зростання населення шляхом залучення іноземців та амністування емігрантів. 22 липня 1763 року були оголошені два акти, що стали основою колонізації: Указ про створення канцелярії для іноземних колоністів і Маніфест, що дозволяв іноземцям вільно оселятися у вибраних регіонах із наданими правами⁴⁰.

Маніфест про привілеї від 22 липня 1763 р. не був абсолютно новим документом. Він став органічним продовженням маніфесту від 4 грудня 1762 р.

Переселенці, які приїхали до Російської імперії, були звільнені від усіх податкових зобов'язань на різні періоди часу. Так, новоприбулі, які заселялися колоніями на ділянках, вказаних у державних реєстрах як доступні для обжиття, отримували відстрочку від податків на 30 років. Колоністи, що влаштовувались у міських районах провінцій та губерній, користувалися податковими пільгами на десятирічний термін і мали право на піврічне проживання в безкоштовних помешканнях. Іммігранти, що вирішили оселитись у Санкт-Петербурзі, Москві чи прилеглих містах Ліфляндії, Естляндії або Фінляндії, могли скористатися цими перевагами упродовж п'яти років.

Особлива перевага надавалася особам, які пропонували заснування у Російській імперії промислових підприємств та виробництв, раніше там невідомих. З усіх ремесел найбільшу цінність представляли ті, що безпосередньо сприяли розвитку аграрного сектора та сільського

⁴⁰ Маніфест Екатерины II от 22 июля 1763 г. «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерниях они пожелают и о дарованных им правах». URL : <https://wolgadeutsche.net/library/item/542>

господарства в цілому. Наприклад, коли російський посол у Лондоні Генріх Гросс повідомив про переїзд в Російську імперію кваліфікованого коваля, у Колегії закордонних справ це прокоментували так: «Люди цього ремесла є для Росії набагато кориснішими, ніж виробники шовку чи срібла»⁴¹.

Імміграційна політика Катерини II відповідала духу часу. Ініціювання міграцій, залучення іноземців, широко практикувалося в європейських державах, зокрема, у Данії, Австрії, Пруссії, Іспанії, Великобританії. Яскравим прикладом є переселення французьких гугенотів за межі своєї держави. Низка дослідників вважають головною мотивацією такої політики ідеї популізму. Г. Г. Писаревський дотримувався такої точки зору та пов'язував російську колонізацію з поширенням популяційних теорій⁴². На думку Р. Бартлетта, незважаючи на очевидну застосовність популяційних теорій до російських умов, тільки до середини XVIII ст. націленість на збільшення чисельності населення перетворилася на один з ключових принципів політичної філософії. Згідно Р. Бартлетту, середину XVIII ст. і особливо період, що послідував відразу за Семирічною війною, можна вважати розквітом популяціонізму та іноземної колонізації в Європі, а «державний переворот 1762 р. в Росії дав їй такого правителя, який мав можливість і намір включитися в цей процес»⁴³.

Один із законів, виведених Е. Равенштайном, свідчить, що головні причини міграцій економічні. З інших спостережень демографа виходить, що більшість мігрантів переміщаються на короткі відстані, а також, що найчастіше мігрують представники «дорослого» населення самотійно, сім'ї ж покидають місце свого народження лише під впливом виняткових обставин⁴⁴.

⁴¹ Манифесты 1762 и 1763 гг. – основа правовой базы колонизационной политики России во второй половине XVIII века. URL.: <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27> (дата звернення: 01.02.2024).

⁴² Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1909. С. 86.

⁴³ Bartlett R. Human capital: the settlement of foreigners in Russia, 1762–1804. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 339 p.

⁴⁴ Ravenstein E. G. The laws of migration // Journal of the Royal Statistical Society. 1889. Vol. 52. № 2. P. 214–301.

Якщо ж повернутися до російської колонізації середини XVIII ст., ще більше вражаючим здається переселення тисяч сімейств із Західної Європи (передусім, з німецьких князівств) в таку далеку для них Російську імперію, про яку навряд чи рядові селяни, що складали більшість колоністів, мали будь-яке уявлення. Звернувшись до природи міграційних процесів єкатерининської епохи, здається очевидним, що вони стали результатом політики колонізації, спрямованої на заселення порожніх територій. У той же час, їх цілком справедливо розглядати в якості широкомасштабної трудової міграції, а суперництво за переселенців, яке спостерігалось між європейськими країнами, відбивало боротьбу на міжнародному ринку робочої сили. Окрім власне освоєння територій, заходи за викликом іноземних переселенців переслідували мету залучення людей, що мають спеціальні навички (у сфері землеробства, вирощування певних сільськогосподарських культур, а також різного роду ремісничого і мануфактурного виробництва). Фабриканти і ремісники, у свою чергу, приймали рішення про переїзд, прагнучи знайти кращі умови для організації своєї справи і отримувати більш високу оплату праці. При цьому, «трудова міграція» XVIII ст. відрізнялася потужною організуючою роллю держави⁴⁵. У сучасних дослідженнях ринку робочої сили і трудової мобільності в Європі раннього Нового часу признається тісний зв'язок економічного розвитку і трудової міграції, значення якого важко переоцінити. Аналіз європейського досвіду показав, що урядами надавалося велике значення професійним навичкам і внеску, який робили іноземні іммігранти в економічний і господарський розвиток держав.

Варто відмітити, що набір переселенців в Російську імперію нерідко відбувався в умовах протистояння з боку місцевих урядів і верховної влади тих держав, де діяли російські агенти. Вербування колоністів здійснювалося, по-перше, за рахунок діяльності офіційних дипломатичних представників

⁴⁵ Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. С. 88.

Росії за кордоном: вони забезпечували поширення інформації і публікацію єкатерининських маніфестів в зарубіжному періодичному друці, а також залагоджували конфлікти з європейськими адміністраціями на місцях. Середній рівень в ієрархії агентів-вербувальників складали коронні комісари, які займалися безпосередньо пошуком і «виροком» майбутніх колоністів, організовували процес переселення. У підпорядкуванні у комісарів знаходилися перекладачі, які окрім своєї основної функції вирішували інші практичні питання переїзду поселенців, у тому числі, фінансові.

Разом з державними агентами набором колоністів займалися наймані приватні вербувальники «викликателі». Як відмічав Г. Г. Писаревський, практика залучення приватних рекрутерів, у тому числі, професійних вербувальників, була поширена в Європі⁴⁶. «Викликателі», як правило, не відрізнялися делікатністю і використовували будь-які можливості, щоб набрати якомога більше переселенців, оскільки від кількості привезених родин безпосередньо залежав розмір їх винагороди. Саме з вини таких «приватних складачів» найчастіше відбувалися сутички з місцевою владою, тоді як коронні комісари відрізнялися більш порядною поведінкою, проте і їх діяльність іноді викликала невдоволення. Перешкоди «колоністській справі», здійснюваній російськими агентами, створювалися або на рівні загальних заборон переселення підданих тієї або іншої держави, або ж конкретними заходами безпосередньо в процесі вербування (наприклад, колоністів не пропускали через межі). Незважаючи на це, «виклик» іноземців не припинявся. Основним полем дії російських агентів стали німецькі князівства, особливо західна і південна Німеччина. Проте і тут набір колоністів був пов'язаний з труднощами і опором владі. Внутрішні розпорядження пропонували німецьким офіційним особам всіляко перешкоджати виїзду колоністів. Під страхом строгих штрафів заборонялося надавати транспорт і місця для збору переселенців. Вербувальників же і

⁴⁶ Там само.

«намовників», як «начальників усього зла», слід було розшукувати і саджати у в'язницю, піддавати тілесним покаранням і навіть позбавляти життя.

У своїх відповідях представникам німецьких князівств повноважний міністр Й. М. Симолін неодноразово підкреслював, що як колоністи приймаються виключно вільні, відставку, що отримали, і дозвіл від місцевих урядів люди, що шукають собі кращого харчування, і «через те ніякому імперському чину анінайменшої образи чинить бути не може, та і не повинно»⁴⁷.

Циркулярним рескриптом, розісланим російським дипломатам в 1763 р., пропонувалося землеробів відправляти в Російську імперію без затримання, а російських резидентів за кордоном іноземних фабрикантів слід було ретельно розпитувати на предмет їх кваліфікації і умов переїзду.

Перш ніж укласти контракт, а тим більше видати будь-які гроші мануфактурнику, слід було переконатися в його мистецтві і домовитися про «помірні кондиції». Отже, російськими агентами мав здійснюватися відбір майстерних фабрикантів і припинятися випадки обману.

Якщо в німецьких державах правові норми щодо переселення підданих варіювалися, то в Австрії та Франції від самого початку було заборонено опублікування катерининського маніфесту 1763 р. про виклик іноземців до Росії. Французький уряд, наприклад, бажаючи попередити і припинити вербування своїх підданих для російських колоній, ретельно відстежував дії російських агентів за допомогою поліцейського апарату.

У сфері розподілу «людського капіталу» між провідними європейськими державами набирали чинності економічні відносини. Показово, що союзницько налаштовані друг до друга Росія та Австрія активно змагалися за колоністів із німецьких князівств, і навіть переселенців із Балкан. Щодо балканських вихідців, то пріоритети російської колонізаційної політики змінилися. Якщо сербські переселенці, які у великій

⁴⁷ Там само.

кількості прибули на територію Півдня України в період правління Єлизавети Петрівни, приймалися на військову службу, то в середині 1760-х рр. імміграційна політика мала на меті набір землеробів і ремісників, які розселялися не тільки у Поволжі, а й у південних губерніях. Можна сказати, що Катерина II намагалася діяти як освічений монарх, прагнучи за допомогою організації іноземних колоній просунути країну до рівня «цивілізації». З іншого боку, колонізація явно здійснювалася виходячи з суто практичних цілей. Вочевидь, незважаючи на багатий «колоністський» досвід європейських держав, катерининська модель організації колоній викликала інтерес і мала низку відмінних характеристик. Наскільки успішною виявилася трудова міграція, спровокована державою? Відповідь на це питання можна побачити у численних історіях окремих колоністів. Хтось із них зумів успішно організувати мануфактури та фабрики, хтось розорився, а інші (насамперед, землероби) виявилися безсилими перед кліматичними умовами, насправді набагато суворішими, ніж описувалося у «викликальних» агітаційних проспектах. Незважаючи на труднощі в процесі реалізації колонізаційної політики, можна відзначити сильний вплив Російської імперії епохи Катерини II на напрямки та інтенсивність міграційних потоків у Європі.

Узагальнюючи матеріал, можемо зробити висновок: цей розділ розглядає стратегії переселення, які здійснювала урядова адміністрація Російської імперії, з особливим фокусом на історичні аспекти, починаючи з XVI століття. Він вивчає ефорти колонізації, включаючи виклики, пов'язані з мобілізацією внутрішніх та зовнішніх ресурсів для розширення нових територій. Окрема увага приділяється політиці імміграції Катерини II, яка сприяла залученню іноземних поселенців для розвитку південно-східних та південних регіонів, а також її вплив на економічне та сільськогосподарське процвітання. Також розглядаються міжнародні дименсії російської колонізації в порівнянні з практиками інших європейських країн, в контексті популяційних теорій того часу. Висновки підкреслюють складність і

багатогранність політики переселення Російської імперії, її тривалий вплив на демографічні тенденції в державі та здатність адаптуватись до різноманітних викликів.

2.2. Основні етапи переселення німецького населення на Південь України

Доступ іноземним колоністам до нових володінь Російської імперії відкрили спеціальні урядові заходи, розпочаті 1751 р. На перший план у цьому етапі виходили військово-стратегічні міркування: за допомогою іноземних переселенців планувався захист кордону заселених районів Малоросії і Слобожанщини. Практика створення воєнізованих поселень згодом не виправдала себе. Наступний етап переселенської політики російського уряду розпочався в 1760-ті рр. На перший план висунулися не військово-стратегічні розрахунки, а завдання господарського освоєння нових земель. Маніфест імператриці Катерини II від 4 грудня 1762 р., який запрошував переселятися до Російської імперії «всіх бажаючих іноземців», відкрив якісно новий етап німецького переселенського руху. Необхідність активізації переселенського руху, пошук шляхів підвищення його ефективності змусили звернутися до міжнародного досвіду: Маніфестом Катерини II від 22 червня 1763 р. встановлено систему пільг іноземним переселенцям і проголошено зобов'язання уряду Російської імперії по відношенню до них. Перші німецькі колонії на Чернігівщині з'явилися у 1763–1774 рр., це були поселення Кальчинівка, Рундевіз, Білі Вежі, Городок, Великий Вердер, Малий Вердер. У 1787 р. неподалік Єлисаветграда данцигські лютерани засновували колонію Альт-Данциг. Вихідці з Пруссії та Вюртемберга створили свої поселення у Катеринославі: Кронсгартен (1789), Йозефсталь (1789) та Фішердорф (1791). У 1789–1796 рр. на Правобережжі Дніпра поблизу Олександрівська (Запоріжжя) оселилися 228 менонітських сімей із західної Пруссії, які заснували вісім колоній: Хортиця, острів

Хортиця, Нейєндорф, Розенталь, Ейнлаге, Кронсвейде, Нейєнбург, Шенгорст (Хортицький Менно). У 1804–1819 рр. в Одеському регіоні виникли чотири великі поселенські комплекси німецьких колоністів (Лібентальський, Глюкстальський, Кучурганський та Березанський колоністські округи). Три аналогічні округи в 1814–1840 рр. з'явилися у Південній Бессарабії (Клястицький, Малоярославецький та Саратський). Паралельно в цей же період ґрунтуються цілі групи німецьких та менонітських колоній у Таврії: Молочанські менонітські (1804–1823), Пришибські (1805–1825), Маріупольські (1823–1848), Бердянські (1822). В іншому регіоні України – на Волині на запрошення місцевих польських поміщиків із 1787 р. також інтенсивно починають селитися німецькі колоністи. До 1871 р. тут налічувалося 139 невеликих поселень. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., на Півдні України проживало 377,8 тис. німців, що становило 3,5 % населення регіону, а на Волині – 171,3 тис., або 5,7 % усіх жителів краю.

Аналізуючи колонізацію німецького населення на Півдні України з позиції їх організованого і масового переселення та юридичного стану, варто звернути увагу на періодизацію, запропоновану І. С. Міроновою. Авторка вважає, що перший період повинен охоплювати 1787–1803 рр. Це найбільш комфортний з точки зору пільг період організації масового переселення німців, облаштування їх на нових місцях з наданням пільгових умов для проживання та пристосування до ведення господарства, чому сприяли Маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р. та продовження цієї політики Павлом I. «Другий період (1804–1842 рр.) характеризується встановленням нових порядків і зміною умов переселення за законами Олександра I 1804 і 1806 рр., згідно з якими відбулося обмеження пільгових умов проживання і встановлено принцип вибірконості для переселенців за соціальним статусом. Третій період – 1842–1871 рр. – став етапом припинення надання пільгових казенних наділів колоніям, але дарував колоністам громадянські права і широкі свободи. Закінчився цей період прийняттям «Правил про поселенців-

власників», згідно з якими колоністи зараховувались до сільських жителів з усіма витікаючими із цього наслідками»⁴⁸.

З точки зору статусу колоністів у період з 1787 до 1871 рр. така періодизація найбільш доцільна. Після 1871 р. статус німецьких колоністів тільки погіршувався, що потім призвело до декількох хвиль міграції.

Отже, Маніфест Катерини II 1762 року та привілеї для іноземних переселенців від 1763 року визначили новий етап німецького переселенського руху до Російської імперії. Переселенці засновували колонії в різних регіонах України, приносячи значний внесок у сільське господарство, промисловість та культуру. Урядова підтримка та активна участь німецьких колоністів сприяли розвитку регіонів та взаємодії між різними етнічними групами.

Підводячи підсумки, можна сказати, що переселення німецького населення на Південь України відбувалося у кілька етапів, з початковим акцентом на військово-стратегічні цілі та подальшим переорієнтуванням на економічний розвиток регіону. Пільги та умови для колоністів змінювалися з часом, що впливало на характер та обсяги переселення. Німецькі колонії сприяли розвитку аграрного сектора, промисловості та культури, однак з часом уряд обмежив пільги, введено вибірковість, що показує комплексний підхід до управління міграційними процесами. Важливою є періодизація І. С. Міронової, яка виділяє три основних періоди переселення, кожен з яких мав свої особливості щодо умов та прав колоністів.

2.3. Організація німецьких колоній

Німецькі колоністи та меноніти, які прибули на українські землі, були різnorідними у соціальному відношенні. Для них існували різні спонукальні мотиви для переселення. Одні виїжджали з батьківщини через релігійні

⁴⁸ Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII–XIX ст.: періодизація проблеми // Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 81–87.

мотиви (меноніти), інші рятувалися від несприятливої для них політичної обстановки в умовах наполеонівських воєн, треті залишали рідні місця внаслідок аграрного перенаселення, четверті своєю еміграцією висловлювали протест проти соціальних відносин, що існували на батьківщині. Отже, стартові умови у розвиток колоній були неоднакові. Процес адаптації у нових умовах проходив непросто. Колоністи, які оселилися на українських землях, опинилися в умовах певного соціально-економічного, етнічного та природничо-географічного контексту, далеко від умов життя на землі предків. Тим не менш, наявність родючих ґрунтів, географічна близькість до азово-чорноморських портів, цілеспрямоване та ефективне використання наданих ним урядом пільг, раціональне використання землі, працездатність, любов до порядку, прояв етноконфесійної специфіки у виробничій діяльності та багато іншого стали факторами, що дозволили колоністам досягти значних успіхів у господарському розвитку. З об'єктивних і суб'єктивних причин колоністи мали високий рівень забезпеченості землею. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. заможність німецьких колоністів, ремісників, підприємців мала тенденцію безперервного зростання.

Високий рівень матеріального добробуту дозволяв колоністам вкладати значні кошти у розвиток власної багатоступеневої системи шкільної освіти. Майже у кожній колонії були початкові школи. Існували також училища підвищеного типу та центральні училища, випускники яких отримували середню освіту та ставали вчителями у школах. Лише у 19 центральних училищах (Гальбштадське, Ніколайпольське, Пришибське та ін.) у 1914 р. навчалось 2219 учнів. Крім того, частина молодих колоністів, які мали необхідний рівень підготовки, надходила до різних професійних та інших навчальних закладів. Меноніти, зокрема, навчалися у двох комерційних училищах, які перебували в колоніях Гальбштадт та Гнаденфельд. Їхні випускники, на відміну від осіб, які закінчили центральні училища, отримували право вступати до вищих навчальних закладів країни, склавши додатково кілька іспитів. Німці-колоністи могли продовжувати навчання у

чоловічому реальному училищі у колонії Нейфреденталь, Ейгенфельдському шестикласному училищі, а також у приватній гімназії у колонії Карлсруе та прогімназії для хлопчиків у колонії Кронау. Крім того, існували в колоніях дев'ять спеціальних чотирикласних жіночих училищ (Гальбштадт, Гросслібенталь та ін.), а також жіночі прогімназії у Пришибі та Ландау. Питанням підготовки фахівців-аграріїв займалися Ейгенфельдське сільськогосподарське училище та жіноче училище домознавства та землеробства, а медсестер – школа «Марія» у Мунтау. Усі вони існували коштом парафій, відрахувань сільських громад, пожертвувань товариств та приватних осіб. Ефективність системи освіти колоністів дозволяла їм досягти найвищого показника грамотності серед сільського населення. Велика увага приділялася колоніям розвитку системи соціального забезпечення та охорони здоров'я. У низці колоній на добровільні пожертвування громад та приватних осіб існували притулки для глухонімих дітей, сиріт та людей похилого віку. Питаннями навчання глухонімих дітей грамоті та ремеслу займалося, зокрема, Маріїнське училище в колонії Тизі, де у 1911–1912 н. р. навчалося 34 особи. Для утримання та лікування колоністів, які страждали на психічні захворювання, була створена спеціальна психіатрична лікарня «Бетанія». У багатьох великих колоній (Мунтау, Орлофф та інших) були лікарні, оснащені найсучаснішим тоді медичним устаткуванням.

У конфесійному ставленні до початку ХХ ст. німецьке населення України ділилося на послідовників протестантського та католицького віросповідань. Католиків було близько 23 %, а протестантів – 77 %. Найбільшою протестантською церквою була євангелічно-лютеранська. Наступною за чисельністю протестантською церквою були меноніти. Вони, своєю чергою, були представлені громадами церковних братніх менонітів. Хоча менонітські громади були самостійними та незалежними одна від одної релігійними організаціями, вони мали свій координаційний центр –

Конфесію з релігійних справ. Загальна чисельність менонітів становила 55 тис. чол.⁴⁹.

Публікації меноніта та державного діяча Йогана Корніса дають уявлення не лише про шляхи досягнення матеріального благополуччя, а й про роль колоністів (у першу чергу, менонітів) у розробці наукових засад агрономії. У перші роки після переселення в Таврійську губернію меноніти, які не мали ясного уявлення про місцеві природно-кліматичні умови, були справжніми страстотерпцями: неврожаї, посуха, дефіцит водних ресурсів, падіж худоби від епідемій неясної етимології, невміння боротися з усім цим злом, розпач навіть мужніх, відомих твердістю духу менонітів. Але, йдучи шляхом спроб і помилок, вони стали володарями цінного досвіду та знань. Й. Корніс писав: «Втішно бачити, як з кожним роком господарство у молочанських менонітів все більше робить успіх... господарюють не так, як колись, коли більшість робіт проводилася навмання, як-небудь; тепер у кожній колонії кожен господар переконався досвідом чи прикладом, що домоводство і землеробство... вимагають старанності, знань»⁵⁰.

Інформація про менонітські колонії дозволяє стверджувати, що на перших етапах історії німецьких поселень провідна роль організації сільськогосподарського виробництва належала громаді з її круговою порукою, відповідальністю всіх за кожного. Ю. Вітте, який вивчав систему господарювання в колоніях, відзначав як особливу гідність систему самоврядування на р. Молочна: діяльність 44 колоній координувалася з одного центру – Комітету, керованого Й. Корнісом. Ю. Вітте підкреслював, що колонії знаходяться у безпосередньому зв'язку між собою, всі відрізняються раціональними прийомами в агротехніці, за дотриманням яких стежить Комітет⁵¹.

⁴⁹ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). СПб: Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1890–1907. 82 с.

⁵⁰ Российские немцы. Историография и источниковедение. М.: Готика, 1997. С. 370.

⁵¹ Там само.

Можна зробити висновок, що кругова підтримка, що панувала в колонії, суворий контроль над кожним членом громади, хоч і сковували особисту свободу колоніста, але мали водночас важливе соціально-економічне значення, що безпосередньо впливали на підйом господарства. І не остання роль у цьому належала практиці поширення серед колоністів передового агрономічного досвіду у вигляді публікацій у місцевих колоністських газетах. У меншій мірі, але все ж таки за схожим зразком проходив розвиток та облаштування німецьких лютеранських та католицьких колоній.

Висновки до розділу 2

1. Німецькі колоністи та меноніти, які оселилися на українських землях, були соціально різномірною групою, з різними причинами для переселення, які включали релігійні переслідування, політичну нестабільність, аграрне перенаселення, та незадоволення соціальними умовами на батьківщині.
 2. Процес адаптації німецьких колоністів на нових теренах був складним, але завдяки родючим ґрунтам, географічному положенню, державним пільгам, працьовитості, і організаційним навичкам, вони змогли досягти економічного процвітання.
 3. Колоністи інвестували значні кошти у розвиток освітньої системи, що включала школи різних рівнів, що дозволило випускникам отримати як середню, так і професійну освіту, підвищуючи грамотність серед населення.
 4. Вони також приділяли увагу розвитку соціального забезпечення і охорони здоров'я, створюючи притулки та лікарні, що сприяло покращенню життєвих умов.
-

5. Колонії мали релігійну різноманітність, з переважанням протестантських вірувань, особливо менонітів, які мали свої освітні і релігійні інституції.
6. Меноніти, зокрема, відіграли значну роль у розвитку агрономії, що базувалася на їх колективному досвіді та знаннях, в той час як німецькі колоністи сприяли розвитку громадського самоврядування та взаємопідтримки.
7. Публікації менонітських діячів та науковий прогрес в агрономії були важливими для поширення знань та підвищення ефективності сільського господарства.

Можна сказати в цілому, що німецькі колоністи і меноніти мали суттєвий вплив на економічний та соціальний розвиток регіонів, де вони оселилися, зокрема через свої інвестиції в освіту, сільське господарство, та створення соціальної інфраструктури.

Довготривалі наслідки міграційної політики уряду Російської імперії мали комплексний характер, включаючи зміни в демографічних трендах, економічному розвитку та культурному розмаїтті регіону.

Ці висновки вказують на глибокий вплив колонізаційних процесів на історичний та соціально-економічний розвиток Південної України, висвітлюючи важливість міжнародних міграційних потоків та політик у цьому контексті.

РОЗДІЛ 3

НІМЦІ-ПРОТЕСТАНТИ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ ОТОЧЕННІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

3.1. Труднощі та виклики колоністів та шляхи їх подолання

Приєднання Російською імперією в другій половині XVIII століття великих земель на Півдні України поставило перед урядом принаймні два завдання: забезпечення недоторканності нових кордонів і якнайшвидше господарське освоєння нових земель. З цією метою було розроблено програму їхньої аграрної колонізації. Відомо, що перший Маніфест імператриці від 4 грудня 1762 р., який тільки запрошував у декларативній формі до переселення, «не спрацював». Звернулися до міжнародного досвіду. Так з'явився Маніфест від 22 червня 1763 р., де було обумовлено систему пільг і зобов'язань уряду Російської імперії щодо переселенців⁵². Для цієї мети підходили європейські переселенці (хлібороби, ремісники, підприємці). Колоністів запрошували з метою якнайшвидшого господарського освоєння так званих «найвигідніших до заселення і проживання роду людського корисніших місць». Йшлося про освоєння практично цілих земель, де на колоністів чекала сповнена драматизму історія облаштування, розвитку, відносного економічного благополуччя, гонінь і, зрештою, загибелі колоній. Досвід перших колоністів був не дуже успішним. Цьому було багато причин: склад переселенців, серед яких було багато людей, які не мали досвіду ведення сільського господарства, майновий стан прибулих, незвичайні кліматичні умови, які серйозно відрізнялися від умов їхнього попереднього проживання, особливості ґрунту в місцях заснування поселень, несумлінне виконання місцевою владою умов прийому та сприяння переселенцям, нове

⁵² Маніфест Екатерины II от 22 июля 1763 г. «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерниях они пожелают и о дарованных им правах». URL : <https://wolgadeutsche.net/library/item/542>

оточення населення, яке далеко не завжди доброзичливо ставилося до колоністів⁵³. Це далеко не все, що негативно позначалося на етапі початкового облаштування німців і менонітів. Однак, поступово ситуація змінювалася на краще. Чимало сприяло цьому створення «Інструкції для новоросійських іноземних колоністів», Контори опікунства для управління колоніями, ухвалення низки законодавчих актів, що впорядкували правову основу для переселенців⁵⁴. Якщо серед прибулих у Південну Україну менонітів більшість були сільськими жителями, то німецькі колоністи, яких російський уряд розселяв ближче до менонітів, частіше були представлені міськими жителями. І це багато в чому пояснює особливо важкі умови їхнього життя в перші десятиліття на нових землях. Вони вчилися у менонітів землеробству, переймали їхні навички з догляду за тваринами, купували у них породисту худобу. Господарський розвиток колоністів багато в чому залежав від низки чинників. Найважливішими з них були:

- 1) географічний (кліматичні умови, рельєф місцевості, наявність водних ресурсів, місце розташування транспортних комунікацій;
- 2) наявність і розмір стартового капіталу;
- 3) «людський капітал» і його якість (кількість робочих рук, їхня досвідченість і майстерність).

У трьох південно-українських губерніях перераховані вище умови були різними. Це позначилося на соціально-економічному розвитку колоній. Усі вони домагалися успіху, але зусилля, що витрачалися для цього, були непорівнянними.

Хортицькі колонії розташовувалися на високому кам'яному кряжі. Тут був сухий клімат, відчувався брак вологи. Долини річок і струмків були

⁵³ Бобылева С. И. Проблемы социально-экономической адаптации и немецкое население Юга Украины // Материалы международной научно-практической конференции. Херсон, 1997.

⁵⁴ Манифесты 1762 и 1763 гг. – основа правовой базы колонизационной политики России во второй половине XVIII века. URL.: <https://geschichte.rusdeutsch.ru/15/27> (дата звернення: 01.02.2024).

вузькими і глибокими. Колоністам довелося з великими труднощами звикати до нових умов, бо для землеробства місцевість була несприятлива, а для тваринництва – обмежена за площею. виправляючи цей природний недолік, вони пішли шляхом будівництва дамб з метою затоплення навесні великих масивів землі, створюючи, таким чином, умови для росту трави і заняття тваринництвом. Адаптаційний період облаштування колоністів ознаменувався пошуком раціонального використання природного ландшафту, прагненням перетворити недоліки рельєфу на його переваги⁵⁵.

Суттєво відрізнялися умови в Молочанських колоніях. Вони розташовувалися в рівнинній місцевості й мали великі земельні площі, зрошувані трьома притоками р. Молочної. Весняні паводки, у згоді зі справами рук людини (будівництво дамб), давали запаси вологи землі. Водночас орні землі цих колоній були відкриті всім вітрам. Для захисту від вітрів поселенці стали створювати лісові насадження. Перші зразкові лісові плантації були засновані вже в 1806–1810 рр. на березі річки Молочної між колоніями Альтнассау і Вейнау. Однак найбільших успіхів у цій сфері колоністи досягли після 1831 р., коли в Молочанському окрузі було створено Товариство для правильного і методичного лісорозведення на чолі з Й. Й. Корнісом⁵⁶. Дещо раніше, з 1813–1823 рр., почало поширюватися садівництво. Більшу частину агротехнічних прийомів вирощування дерев і степового лісорозведення Й. Й. Корніс черпав зі свого досвіду, здобутого багаторічною працею. Серед менонітів було багато його наслідувачів і послідовників (його зять і наступник із завідування Бердянською плантацією і школою сільських лісників Ф. Ф. Вібе; Давид Реймер, який висадив лісову плантацію з берези, сосни і ялівцю, фруктові сади; Стефан Кербер, що створив розплідник фруктових і лісових дерев. Набула розвитку у колоністів і така галузь господарства як шовківництво. У 1830 р. було засновано комісії

⁵⁵ Стейплз Д. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2017. С. 19.

⁵⁶ Там само.

з шовківництва при всіх колоністських волостях. Виробництво шовку щорічно подвоювалося.

Великих успіхів колоністи досягли у тваринництві. Якщо на початку облаштування колоній продуктивність тваринництва була невелика і товарна продукція практично не вироблялася, то згодом шляхом селекційної роботи було виведено нову породу корів, що увійшла в історію під назвою «червона німкенья». Продуктивність тваринництва особливо зросла в період інтенсивної модернізації регіону в другій половині XIX століття, коли почали швидко зростати міста, їхнє населення і ринок став місцем вдалої реалізації кисломолочної продукції. Однак на початку XIX століття колоністська адміністрація не покладала великих надій на розведення великої рогатої худоби і робила акцент на тонкорунне вівчарство. Ринок затребував вовну. Російська імперія була зацікавлена в розвитку власного виробництва вовняних виробів. Це було пов'язано як із зовнішньополітичними подіями, так і з процесами внутрішньоекономічного розвитку. Наполеонівські війни паралізували міжнародну торгівлю. Континентальна блокада Англії, що розпочалася 1806 р., перешкоджала появі в країні англійської та австралійської вовни.

У 1803 р. протестант і одночасно царський регіональний чиновник С. Х. Контеніус виступив ініціатором розвитку тонкорунного вівчарства. При цьому він керувався таким:

- 1) місцеві умови сприяли розвитку цієї галузі тваринництва;
- 2) були великі площі земель, використовуючи які можна було періодично переганяти стада;
- 3) вівчарство не потребувало великої кількості вільних рук;
- 4) ця галузь, що розвивалася за невеликих витрат, могла бути швидко окупною;
- 5) існувала безпосередня зацікавленість держави в її розвитку.

С. Х. Контеніус став ініціатором створення Союзу для розвитку тонкорунного вівчарства⁵⁷. На цьому терені знову відзначилося господарство Й. Й. Корніса. Саме в ньому велася велика селекційна робота, під час якої було виведено нові породи овець, корів, коней. Вони поєднували в собі найкращі якості європейських зразків і фізичну витривалість української, російської, ногоайської худоби. До 1868 р. тонкорунне вівчарство залишалося головним «промислом» після землеробства в колоніях Молочанського округу. З плином часу доходи від продажу хліба стали вищими, ніж від вівчарства. Це призвело до згасання цієї галузі в регіоні.

До 30-х років XIX ст. відноситься розвиток промисловості на Півдні України. Досить часто колоністів на заняття підсобним промислом, який іноді переходив у порівняно добре організоване виробництво, штовхали різні обставини. Так, наприклад, Й. Й. Корніс, прагнучи забезпечити фінансову стійкість свого господарства, крім землеробства, зайнявся вівчарством. Це, у свою чергу, спонукало його в пошуках можливостей вигідного продажу вовни приступити до створення шерстемийок, якість яких була досить високою. Колоніст Вассаль, займаючись вівчарством, також зацікавився шерстемийним виробництвом. Він організував одну з мануфактур відповідного профілю, ставши, таким чином, одночасно і фабрикантом, і власником вівчарних заводів. Майже кожна колонія ще на початковому етапі існування володіла самопрядками і ткацькими верстатами. Незабаром на основі кустарних промислів з'явилися перші мануфактури, потім фабрики і заводи. Почався процес поєднання інтересів аграрних і промислових виробництв, що розвивалися⁵⁸.

У 1842 р. на східній околиці Гальбштадта було засновано ремісничий район Нейгальбштадт. Більшість підприємств, що діяли там, не виходили за рамки дрібних промислових закладів і спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини та виробництві землеробських знарядь.

⁵⁷ Бобылева С. И. Вказ. пр. С. 171.

⁵⁸ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. С. 164.

Особливо динамічно розвивалися підприємства, що випускали плуги, борони, молотарки, фури. Меноніти стали продавати свою продукцію українським, російським селянам, ногайцям та іншим колоністам. Державні установи та місцеві поміщики охоче купували борони для плантацій, глиноземні та садові машини, моталки вовни. У колоністських округах розвивалася і борошномельна справа. Поступово вона вийшла за межі колоній⁵⁹.

Таким чином, можна констатувати, що вже в першій половині XIX ст. на Півдні України виникли особливі економічні зони, де йшов повільно, але впевнено процес розвитку капіталістичних відносин. Колоністські господарства з самого початку, не будучи скутими кріпосницькими путами, порівняно швидко розвивалися на капіталістичній основі. Певною мірою цьому сприяли й умови їхнього поселення на нових місцях проживання. Боргові зобов'язання перед державою, оплата дорожніх витрат, отримані кредити та строки їх погашення стимулювали колоністів до пошуків можливостей отримання грошових коштів. Ринкові відносини якраз і давали можливість їх отримання. Перша половина XIX ст. була часом не тільки адаптації колоністів, їхніх господарств до нових життєвих обставин, а й періодом акумуляції господарських навичок, ділової підприємливості.

Друга половина XIX століття стала часом стрімкого процесу модернізації економічного розвитку країни. Скасування кріпосного права відкрило двері для створення ринку праці та ринку землі.

Раціональний підхід до господарювання спонукав колоністів наприкінці XIX ст. переорієнтувати більшість із них на виробництво товарної пшениці, оскільки її реалізація давала найбільший прибуток (до 90 %). Статистика свідчить, що врожайність у колоніях фактично вдвічі перевищувала показники сусідніх селянських господарств. Більше половини всіх підприємств, що належали менонітам в Україні, становили

⁵⁹ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец – первая половина XIX в.) / Под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск: АРТ-Пресс, 1999. С. 120.

борошномельні. Центрами борошномельного виробництва були в цей час: Олександрівськ, Гальбштадт, Катеринослав, Нікополь, Харків, Нью-Йорк. Продукція менонітських борошномелів сягнула 51 % усього виробництва борошна в Україні. Ця продукція була конкурентноздатною й експортувалася до країн Сходу та Західної Європи.

Найбільший розвиток менонітського сільськогосподарського машинобудування припадає на другу половину XIX століття. Тут на Південному Сході України меноніти створили 26 заводів із виробництва сільськогосподарської техніки. Найбільшими були «Лепп і Вальман», завод Коппа, Корнеліуса Гільдебрандта, заводи Якова Нібура. У цій галузі меноніти займали лідируючу позицію. У 1911 році машинобудування, контрольоване менонітами, становило від 17 до 26 %⁶⁰.

Про роль і місце менонітської промисловості свідчить той факт, що із зареєстрованих у першому десятиріччі XX ст. в Російській імперії 576 підприємств, контрольованих менонітами, 508 перебували на українських землях, що вказує на провідну роль колоністського підприємництва в економіці південно-російського регіону⁶¹.

Отже, з вищенаведеного можна зробити наступні висновки: Російська імперія у другій половині XVIII століття активно займалася аграрною колонізацією південних земель, з метою їх господарського освоєння та забезпечення кордонів.

Колоністи, залучені різними пільгами, зіткнулися з численними викликами, включно з несприятливими кліматичними умовами та недоброзичливим ставленням місцевого населення. З часом колонії досягли певного економічного успіху, завдяки адаптації до місцевих умов, селекції худоби, впровадження нових агротехнічних прийомів та розвитку промисловості.

⁶⁰ Венгер Н. В. Этническое предпринимательство в индустриализации южно-украинских губерний Российской империи: менонитский компонент // Индустриальное наследие. Индустриализация и предпринимательство в России. Саранск, 2005. С. 195.

⁶¹ Там само.

Розвиток промисловості в колоніях розпочався у 30-х роках XIX століття, спочатку як підсобний промисел, а згодом як організоване виробництво. Колоністські господарства, не обмежені кріпацькими відносинами, розвивалися на капіталістичній основі, що сприяло акумуляції капіталу та підприємницької активності.

3.2. Діяльність протестантів з розповсюдження сільськогосподарських знань та навичок серед місцевого населення

У середині XVIII століття на Півдні України розпочалися колонізаційні процеси, що визначали новий етап розвитку регіону. Ці процеси включали урядову та стихійну колонізацію. Урядова колонізація передбачала організовану роздачу земель іноземцям, запрошеним для «господарського підйому». Як наслідок, німецькі протестанти та представники інших європейських етнічних груп стали активно освоювати нові території.

У другій половині XIX століття активна аграрна колонізація суттєво прискорила формування капіталістичних відносин у сільському господарстві. Спостерігався перехід від відробіткової до капіталістичної системи господарювання, що призвело до поширення вільного найму та збільшення продуктивності праці. Колоністи відіграли ключову роль у цьому процесі, освоюючи нові землі та впливаючи на навколишнє населення.

Участь колоністів у сільськогосподарському розвитку виявилася багатогранною. Вони не лише займалися освоєнням земель, а й брали участь у різноманітних урядових експериментах, обмінюючись господарським досвідом з навколишнім населенням. Крім того, раціональні методи господарювання, що використовувалися колоністами, знаходили відгук серед оточуючих.

Колонізаційні процеси також зробили значний внесок у розвиток виноградарства, городництва та інших галузей. Запровадження нових сортів

злаків, привезених німецькими колоністами, дозволило Південній Україні стати одним з найбільших виробників хліба в Європі.

Поступово меноніти, зосереджені на сільському господарстві, розширювали свої наділи та розвивали промислові галузі, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Їхній внесок у розвиток регіону був вражаючим, особливо в контексті збільшення земельної власності та розширення господарської діяльності.

Професор В. Любащенко вказує на паралельний екстенсивний та інтенсивний розвиток менонітської колонізації. Зазначається, що після скасування кріпацтва та настання капіталізму на півдні Російської імперії, меноніти досягли значних успіхів у господарюванні завдяки інтенсивній праці та раціональній організації, що були властиві їхнім предкам з Голландії та Німеччини. Вони стали об'єктом зацікавлення православних місіонерів, які визнали їхні економічні досягнення⁶².

Умови праці в німецьких колоніях були привабливішими, що призводило до щорічного збільшення сезонних робітників з українського населення. Українські селяни, працюючи у менонітів, отримували не лише досвід господарювання, але й копіювали економічні, господарські, духовні та моральні принципи менонітів.

Дослідження вказує на тенденції розвитку німецьких колоній. Фіксація земельних наділів та скорочення земельного резерву спонукали колоністів вдосконалювати технології обробки землі та сільськогосподарські машини. Переселенці створювали заводи по виробництву сільськогосподарської техніки, що сприяло промисловому розвитку Півдня України.

Німецькі колоністи, нагромаджуючи капітали на своїх земельних наділах, відкривали різні підприємства, такі як фабрики сільськогосподарської техніки, цегельні, ливарні заводи та інші, сприяючи активізації капіталістичних відносин. Колоністи також приймали участь у

⁶² Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1995. С. 195.

розвитку промисловості та ремесел, зокрема прядіння, рибальства, бджільництва. Вони створювали млини, що сприяло розвитку борошномельної промисловості. Таким чином, німецькі та менонітські колоністи грали значну роль у формуванні економічного обличчя та розвитку різних секторів Півдня України у другій половині XIX століття.

Передумови успіхів, які досягли колоністи у розвитку нетрадиційних промислів, були різноманітні. По-перше, важливим стимулом була урядова політика заохочення лісівництва, виробництва шовку та тютюництва на Півдні України. По-друге, важливим фактором був психологічний вплив, що спонукав колоністів до сумлінної праці та виконання урядових розпоряджень, особливо в разі німецьких менонітів.

Через відсутність ярмаркової торгівлі у колоніях, німецькі колоністи виявилися активними учасниками торгівлі в навколишніх селах та містах. Особливо вони відзначались різноманітною торгівельною діяльністю, зокрема оптовою торгівлею. Такий обмін торговельною діяльністю сприяв тісним відносинам між німецькими колоністами та іншими етносоціальними групами.

Можна погодитись з Н. В. Кривець, яка зазначає, що «в німецьких колоніях розвивалося громадське життя, кооперативний рух, створювалися аграрні спілки, кредитні установи тощо»⁶³. Також на ситуацію впливали непересічні особистості. Важко не звернути увагу на вплив німця-меноніта Й. Й. Корніса на розвиток вівчарства, чиновника-лютеранина С. Контеніуса на сільськогосподарське виробництво, лютеранської родини Фальц-Фейнів на справу охорони та збереження цінних видів тварин та рослин шляхом заснування та розвитку заповідника «Асканія-Нова».

Німецькі колоністи не лише впливали на економіку, але й органічно вписувалися у суспільно-політичне та духовне життя місцевого населення.

⁶³ Кривець Н. В. Німці в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nimtsi_Ukraini

Вони зберігали певні традиції, віросповідання та розвивали громадські інституції, такі як кооперативні рухи та сільськогосподарські спілки. Німецькі колоністи також приймали активну участь у діяльності сільських управлінь та сприяли розвитку регіону.

Культурно-побутові та мистецькі традиції німецьких колоністів вражали впливом вітчизняної та західноєвропейської культури. Згуртованість общини та релігійні особливості, особливо у німецьких менонітів, зумовлювали консервацію традиційних елементів побуту, але з часом вони також запозичували елементи з оточуючого середовища.

Важливим аспектом успіху німецьких колоністів був їхній високий рівень організації громадського життя, що сприяло створенню добробуту та благополуччя в колоніях. Вони стали не тільки рушійною силою розвитку, але й активними співробітниками у підтримці матеріального та культурного росту місцевого населення.

Отже, на підставі вищенаведеного, можна зробити наступні висновки.

1. Колонізаційні процеси на Півдні України відіграли важливу роль у розвитку регіону, перетворивши його на продуктивну аграрну зону з поширенням капіталістичних відносин.

2. Німецькі колоністи, включаючи менонітів, зробили значний внесок в аграрний та промисловий розвиток, зокрема через раціональні методи господарювання, селекцію рослин і введення нових технологій.

3. Взаємодія між німецькими колоністами та місцевим українським населенням сприяла культурному обміну, розповсюдженню нових підходів до сільського господарства та підвищенню економічної ефективності в регіоні.

4. Колоністи активізували промисловий розвиток, відкриваючи різноманітні підприємства, що сприяло зростанню капіталістичних відносин та економічного добробуту регіону.

5. Громадське життя в колоніях розвивалось через створення кооперативів, кредитних установ, що вказує на високий рівень самоорганізації та внесок в соціально-економічний розвиток місцевих громад.

3.3. Взаємодія німців-протестантів з поліетнічним оточенням в соціокультурній сфері

Розкриваючи тему взаємодії німців-протестантів з поліетнічним оточенням в соціокультурній сфері, варто визначити два напрямки: по-перше, це активна соціальна діяльність, зумовлена освітніми проектами та участю у громадському та політичному житті; по-друге – це релігійна, духовна діяльність, до якої німці-протестанти все більше заохочували місцеве населення.

Підвищення особистого і суспільного добробуту спричинило динамічні зміни в соціальному і культурному розвитку колоній. Це виразилося у створенні передової системи освіти, медичних закладів із професійними кадрами, публічних бібліотек тощо. Розвиток системи освіти був пріоритетом колоністів, бо школа, поряд із церквою, була найважливішим соціальним інститутом спільноти. Якщо церква була фундаментом, то школа – головним провідником передання і збереження традицій спільноти, покликаним зміцнювати основоположні духовні та моральні цінності. Інтенсивний економічний розвиток Півдня України, що почався в 70-х рр. XIX ст., сприяв поступовому руйнуванню самоізоляції колоністів. Колонії з 1880-х років стали нарощувати використання сільськогосподарських і промислових робітників із числа православних, що, природно, збільшувало взаємоспілкування. Меноніти стали брати участь у громадському і навіть політичному житті суспільства. Особливо активною в цьому відношенні була Катеринославська менонітська громада.

Так, І. Езау двічі обирався міським головою Катеринослава, великий землевласник Г. Бергман багато років працював у Катеринославському повітовому і губернському земствах, двічі обирався депутатом Державної Думи від Катеринославської губернії. П. Гезе та І. Тіссен були активними

учасниками міської Думи⁶⁴. Усе вищевикладене дає змогу зазначити таке: німецькі та менонітські колоністи здійснили технологічний переворот у галузі землеробства (запровадження багатопольової системи та чорного пару); запровадили практику лісонасаджень, розведення садів, змінив, тим самим, землі Півдня України; проводили селекційну роботу в галузі тваринництва (виведення нових поліпшених порід коней, корів, овець), результатом якої й нині користується населення країни; запровадили практику створення штучних водоймищ, удосконалювали методи штучного зрошення луків; створили оригінальні сільськогосподарські технології, що сприяли розвитку сільського господарства; створили нові сільськогосподарські технології. Усе це загалом свідчить про активну участь колоністів в економічному житті країни, у процесах її модернізації, що здійснювалася з другої половини XIX століття.

Таким чином, можна стверджувати, що обоєпільну вигоду отримали як переселенці, які знайшли в південноукраїнських землях нову батьківщину і широкі можливості для господарської діяльності, так і країна, що прийняла їх.

Друга велика сфера взаємодії німецьких переселенців та українців – релігійна. Наприкінці XVII – на початку XVIII століття ранні протестантські течії пережили процеси, спрямовані на оновлення теологічної ортодоксії та церковного життя. Ці зміни призвели до виникнення пієтизму (від латинського слова «благочестя») – спочатку протестантського, а потім міжконфесійного руху, який проголосив відмову від теологічної схоластики і клерикалізму, повернення до неформального співтовариства ранніх християнських громад та особистісного відчуття Божества. Після початкового етапу просвітництва (кінець XVII – 80-ті роки XVIII століття), пієтизм поступово еволюціонував у містицизм і теософію (на релігійно-філософському рівні) та у різноманітні релігійні громади (на організаційно-

⁶⁴ Екатеринославский адрес-календарь, 1915 г. Екатеринослав: Изд. Губернская тип., 1915. С. 541.

обрядовому рівні). Останні Макс Вебер називав моделями аскетичного протестантизму, безпосередньо пов'язуючи їх з актуалізацією Кальвінової ідеї передвизначення. «Пієтизм був... передусім посиленням реформатської аскези. На “*praxis pietatis*” так сильно акцентували, що догматична правовірність відходила на другий план, а іноді взагалі здавалася несуттєвою... Тому пієтизм у своїй глибокій недовірі до церкви теологів, з якою він, натомість, офіційно не поривав, ... став збирати... відокремлені від світу «гуртки». ... Емоційність, загалом чужа кальвіністському благочестю, однак внутрішньо споріднена з відомими формами середньовічної релігійності, спрямовувала релігійну практику в русло посеїбічного відчуття блаженства...»⁶⁵.

Пієтизм в Україні відіграв важливу роль і мав особливе значення як на релігійно-філософському, так і на обрядовому рівнях. Він сприяв розвитку освітянських тенденцій, нових культурних процесів та ідей містицизму і пошуку Бога. Крім того, пієтизм поклав початок так званому малоросійському штундизмові та пізнішому протестантизму.

Суттєвий вплив на поширення пієтизму в Україні мало німецьке місто Галле, де працював Август Франке, один з провідних ідеологів руху благочестя, разом з іншими визначними протестантськими філософами та вченими. А. Франке був першим, хто намагався реалізувати ідеали просвітницького пієтизму, заснувавши в Галле культурно-освітній центр, відомий як «Сирітський дім», що включав навчальні заклади різних рівнів, студентські гуртожитки та комплекси побутових закладів. Центр пишався своєю бібліотекою, яка зберігала численні українські видання і цінну колекцію українських рукописів, серед яких був і універсал гетьмана Івана Скоропадського. Окрім того, в Галле діяв один з найбільш потужних у той час в Європі друкарсько-видавничих комплексів, який включав паперову фабрику, книговидавництво, редакції періодичних видань, а також штат

⁶⁵ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. К.: Основи, 1994. С. 163–164.

редакторів та перекладачів. У його часописах «знаходимо чимало – і то не лише церковно-політичних, а й загально-політичних – відомостей про Україну. При цьому деякі звістки приходять безпосередньо з України»⁶⁶.

«Сирітський дім» мав значний вплив на розповсюдження пропаганди у Східній Європі, включаючи Україну. Основоположник пієтизму, Август Франке, був першим, хто переклав деякі твори Мартіна Лютера і свої праці на слов'яно-руську мову, використовуючи граматику Мелетія Смотрицького. Він фінансував переклади біблійних текстів на чеську, польську, угорську мови, а також видання церковних підручників і словників цими мовами.

Паралельно із просвітницькими зусиллями А. Франке, на початку XVIII століття зросла активність містично-обрядового крила німецького пієтизму, прихильників Якоба Шпенера. Я. Шпенер, який проводив публічні благочестиві зібрання в 60-х роках XVII століття у Франкфурті-на-Майні, закликав до відходу від офіційної лютеранської церкви та створення гуртків «святих». Ці гуртки, відомі як штундери, стали масовим явищем у Німеччині. Члени штундерів збиралися для спільного читання Біблії і проводили релігійну та позарелігійну діяльність, дотримуючись аскетичного способу життя. Відмінно від просвітницького пієтизму, який приваблював освічених людей з гуманістичними поглядами, штундери відрізнялися глибокою релігійною побожністю і навіть фанатизмом, впливаючи на нижчі соціальні верстви.

На початку XVIII століття відновилися економічні та культурні зв'язки України з Європою, особливо з Німеччиною. У цей час протестанти мали значні наукові досягнення, на відміну від православних. Українські просвітителі, багато з яких навчалися за кордоном, намагалися скористатися цим досвідом. Серед них були Василь Ясинський, Феофан Прокопович, Григорій Вишневський, Варлаам Стефанович, Сильвестр Тодорський, Іван Горлицький, Семен Лукомський, Григорій Сковорода, Павло Симоновський (останній, наприклад, був студентом у Галле, Віттенберзі та Кенігсберзі).

⁶⁶ Чижевський Д. Українські друки в Галле. Краків; Львів, 1943. С. 8.

Більшість з них навчалася у північнонімецьких університетах, що були осередками пієтизму⁶⁷.

Вплив німецького пієтизму видно на прикладі Григорія Сковороди, якого деякі дослідники вважають представником містичного напрямку в філософії, а Михайло Грушевський називав його попередником «євангельського християнства» в українській релігійній думці⁶⁸. Г. Сковорода також вивчав науки за кордоном, зокрема у Галлє. Він студіював метафізику та теологію під керівництвом Християна Вольфа, переклав проповіді Івана Златоуста і написав серію байок. Дмитро Чижевський досліджував вплив німецької релігійної думки на Г. Сковороду, аналізуючи символізм його світогляду та його філософію «серця», порівнюючи з німецькими містиками та пієтистами. Г. Сковорода представляв тенденцію особистого пошуку Бога, відмови від формального розуміння віри, яка була притаманна українській думці XVIII століття і яка проявилася у XIX столітті серед нижчих соціальних шарів.

Більш масовим релігійним явищем для українців став штундизм. Штундизм був релігійним рухом, що виник у німецьких колоніях в Україні в середовищі менонітів, кальвіністів та лютеран, під впливом пієтизму. У середині XIX століття ці колонії зазнали релігійного пробудження, що призвело до створення релігійних груп, які проголошували необхідність самоочищення та відділення від світського життя. Вони відмовлялися від матеріальних насолод, проводили окремі зібрання та активно пропагували свої вірування серед інших християнських спільнот.

Ці групи відчули репресії з боку держави, багатьох арештовували та висилали. Пієтичні настрої в колоніях тривали недовго, змінившись методичними проповідями протестантських ємісарів, які посилили свій вплив у регіоні, особливо з активності місіонерів Базельської реформатської

⁶⁷ Любащенко В. Вказ. пр. С. 200–210.

⁶⁸ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. С. 103.

місії. З часом, в Україні поширилися баптистські ідеї з акцентом на хрещення дорослих і відкиненням дитячого хрещення.

Зв'язки українців із німецькими колоністами вплинули на релігійні погляди місцевого населення, сприяючи віддаленню від православ'я та розвитку протестантизму в регіоні. Т. Зіньковський відзначає, що здорові раціоналістичні погляди українців сприяли зближенню з німецькими колоністами, ведучи до культурного обміну та взаємного впливу, з німцями як більш досвідченими у цих питаннях.

Висновки до розділу 3

Отже, виходячи введеного матеріалу можна зробити наступні висновки.

1. Взаємодія німців-протестантів з поліетнічним оточенням мала два основних напрямки: соціальну активність через освітні проекти та участь у громадському житті, та релігійну духовну діяльність, яка заохочувала місцеве населення до залучення.

2. Економічний розвиток Півдня України у 70-х роках XIX століття сприяв зменшенню самоізоляції колоністів, посилюючи взаємодію з православним населенням.

3. Пієтизм, що виник на теренах Німеччини, завдяки тісним зв'язкам з колоніями Півдня України, мав значний вплив на розвиток освітянських тенденцій, культурних процесів та ідей містицизму в Україні, а також сприяв розвитку українського штундизму та пізнішого протестантизму.

Ці висновки вказують на глибокий вплив німецьких колоністів на соціальний, економічний культурний розвиток Півдня України в XIX столітті.

РОЗДІЛ 4

ВИДАТНІ НІМЦІ-ПРОТЕСТАНТИ В ІСТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

4.1. Роль Йогана Корніса у розвитку менонітських поселень Південної України

Висвітлення особи Йогана Корніса у джерелах. Перцепція діяльності Й. Корніса суттєво варіювалася залежно від соціального стану та релігійних переконань оцінювачів. Офіційні особи та їх оточення часто висловлювалися про Й. Корніса як про зразкового християнина і вірного слугу монархії, особливо у таких творах, як публікація Гавела в 1848 році⁶⁹. З іншого боку, в менонітській спільноті ставлення було суперечливим, оскільки його політика мала прямий вплив на їхнє життя і збереження традицій. З плином часу та в контексті реформ, нові покоління менонітів змінили своє ставлення до Й. Корніса, оцінюючи його як значного реформатора. Сучасні дослідження зберігають загалом позитивну оцінку його реформаторських зусиль, хоча в Україні його постать і досі лишається не досить відомою.

Запропонована Гавелом позитивна оцінка діяльності Й. Корніса у подальшому була підтримана та культивована тими посадовцями, вченими, політиками та суспільними діячами, які брали участь у дискусіях стосовно значення колонізації⁷⁰, або підтримували колоністів та визнавали їх внесок в економічний розвиток Південного Заходу Російської імперії в умовах складання «німецького питання». Наприклад, А. Гакстгаузен у своїх нотатках про колонії називав Й. Корніса «найбільш впливовою особистістю в південній Росії» та привертав увагу до успіхів поселень, які знаходились під його наглядом. Дослідник стверджував, що не одне рішення не приймалося

⁶⁹ Гавел. Корніс И. И.: биографии сельских хозяев // Журнал Министерства государственных имуществ. 1848. Ч. 29, № 10–11. С. 220–231.

⁷⁰ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. 580 с.

без участі лідера. Він повідомляв, що його оцінка діяльності Й. Корніса базується не лише на власних спостереженнях, але й на відгуках місцевих чиновників, адже до нього з повагою ставилися не лише посадовці, але й навіть монархи⁷¹.

Хоча державники схвально оцінювали діяльність Й. Корніса, серед колоністів, котрі відчули на собі вплив його реформ, панували суперечливі думки. Й. Корніса підтримували переважно ті, хто був відкритим до змін і нововведень, такі як впливові землевласники, підприємці, і нове покоління освітян, котрі виходили за рамки строгих релігійних традицій. Це відображається в історичних записах, де згадки про Й. Корніса в контексті Молочанських колоній є доволі рідкісними⁷².

Зміна ставлення до Й. Корніса відбулася з новим поколінням, яке оцінило наслідки його реформ. Він почав сприйматися як значуща особистість, героїчний реформатор, якого навіть консервативні джерела відзначали як важливу фігуру в історії. Особливо яскраво його спадщина відображена в роботах видатних істориків, які називали його «титаном» і віддали належне його внеску в розвиток менонітських громад у Російській імперії⁷³.

У сучасній історіографії в цілому зберігається позитивне ставлення до реформаторських та господарських зусиль Й. Корніса. Автори розглядають його постать у трьох перспективах: з точки зору його ролі у формуванні локальної економіки регіону; у ракурсі діяльності на межі традиціоналізму та інновацій у самому суспільстві; вивчають його адміністративні здібності та медіативну роль між окремими етнічними групами, які будували своє майбутнє в регіоні.

⁷¹ Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений в России. В 3 т. Т. 1. М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1870.

⁷² Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. 580 с.

⁷³ Epp David H. Johann Cornies; Züge Aus Seinem Leben Und Wirken. Der Botschafter, 1909. P. 224.

Незважаючи на те, що окремі сюжети життя та діяльності Й. Корніса знайшли часткове висвітлення в працях української дослідниці Н. В. Венгер, ця легендарна особистість усе ще залишається маловідомою для українського читача.

Загальні відомості та особистий світогляд. Корніс Йоган Йоганович – член-кореспондент вченого комітету Міністерства державних маєтностей, діяч на ниві сільського господарства, народився на околицях Данцига 1789 р., а помер 13 березня 1848 р. у власному маєтку на території України. У 1804 р. переселився зі своїми батьками на територію Південної України, у Хортицький округ менонітських поселень. Батьки Й. Корніса були люди дуже небагаті; але молодий Й. Корніс вирізнявся надзвичайною енергією, кмітливістю і діловитістю. Почавши вести своє сільське господарство в найскромніших розмірах, він постійно покращував і розвивав його і вмів сприяти поліпшенню його і серед усіх своїх побратимів по менонітській громаді. Він розвів у своїй місцевості найкращі породи коней, корів і овець; він зумів навіть навколишніх ногайців переконати, всупереч тлумаченням деяких мулл, що саме іспанську мериносову вівцю за Кораном слід визнати найшляхетнішою, найчистішою та найпридатнішою для жертв; завдяки цьому він устиг закласти міцні підвалини в розведенні мериносів між ногаями.

У 1830 р. Й. Корніса призначили довічним головою менонітського хліборобського товариства, і в цьому званні він багато зробив для лісорозведення, тютюнництва, шовківництва, нарешті для влаштування штучного зрошення. Його зразково облаштований маєток Юшанли відвідували члени імператорської родини під час їхніх подорожей Росією; 1828 р. Й. Корніса обрали в члени-кореспонденти вченого комітету Міністерства державних маєтностей, 1844 р. нагородили від цього комітету

золотою медаллю за послуги сільському господарству⁷⁴. У приватному житті Й. Корніс вирізнявся добротою і скромністю і в той час уже, коли досяг значного багатства.

Варто зазначити безпосередній зв'язок між суспільною позицією та господарською поведінкою Й. Корніса і його світоглядними та релігійними уподобаннями. У першій половині XIX ст. суттєво відчувався вплив віттембергського пієтизму на менталітет менонітів. Впливові представники цього руху, Й. Бонкемпер та Е. Вюст вважали оновлення та позитивні зміни в суспільстві ознаками істинної віри. Підтримка ідей екуменізму, які сприяли співпраці між християнами різних конфесій, також була частиною цих поглядів. Ці ідеї поширилися серед менонітських спільнот після переселення у 1818 році та допомогли економічному успіху їхніх колоній в Російській імперії⁷⁵.

Логічно висунути припущення, що пієтизм став ідеологічною основою для трансформації менонітських колоній і впливав на лідера колоній Й. Корніса, який вважав, що для християнина недостатньо просто визнавати Боже слово, але важливо визнавати його через дії. Він також висловлювався про любов до всього людства та важливість працювати на благо інших, не обмежуючи свою любов вузьким колом осіб. Зокрема, про зв'язок зі зовнішнім світом Й. Корніс висловлювався наступним чином: «Слава Богу, що він не обмежив наше почуття любові лише вузьким колом осіб. Любов охоплює все людство, ми можемо любити всіх та працювати для них...»⁷⁶.

Внесок у адміністративний та господарчий сектор. Для реальної оцінки діяльності Йогана Корніса варто звернутись до документів того часу. С. Лошкар'єв, наприклад, не приховує свого захоплення від огляду територій

⁷⁴ Венгер Н. В. Хазяїн регіону: Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.) // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 125–140.

⁷⁵ Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів: Вид. спілка «Просвіта», 1995. С. 251.

⁷⁶ Epp David H. Johann Cornies; Züge Aus Seinem Leben Und Wirken. Der Botschafter, 1909. P. 224.

менонітів. За його слів, у німецьких колоніях панує задоволення та благополуччя у повному розумінні цих слів. Шкода, писав С. Лошкарьов, що німців поселили згруповано, у великих колоніях і поруч один з одним, замість того, щоб розселити їх по всій південній околиці; їхній приклад міг би швидко навчити і татар, і малоросійців (українців) кращому способу життя. Наприклад, відомий меноніт і голова Економічного Комітету колоній, Іван Іванович Корніс, володіє двома фермами, урожайність яких майже завжди перевищує середній показник серед менонітів. Це досягається завдяки більш точному та економному обробітку землі, кращому вибору насіння, уважному добриву, посіву тощо. Під поліпшенням обробітку чорнозему розуміється вдосконалення існуючої системи землеробства, серія більш продуманих дій, які відповідають розумному плануванню⁷⁷.

Ще в той час уважні дослідники помічали, що завдяки прикладу менонітів і основним настановам Й. Й. Корніса, навколишні мешканці звертали увагу на нові сфери господарства, зокрема, вівчарство та шовківництво. Багато хто з них розпочали вирощування тутових дерев, а деякі з них, більш активні та кмітливі, почали розводити шовковичних черв'яків.

Ну знов таки, цитуючи С. Лошкарьова, підкреслимо, що «Благоустрій німецьких колоній настільки вразив мене, що здалося, ніби я перетнув кордон нової держави або подорожував у часі, переїжджаючи від останнього російського поселення до колоній»⁷⁸.

У 1853 р. барон Ф. Ф. фон Розен, голова «Опікунського комітету про іноземні поселення південного краю Російської імперії», писав, що оскільки меноніти краще, ніж інші поселенці, обробляють землю, він хоче звернути на них увагу останніх. Меноніти Молочанського округу в Таврійській губернії перебували під енергійним керівництвом Йоганна Корніса, голови

⁷⁷ Лошкарев С. Путевые записки о сельском хозяйстве Южной России // Труды Императорского Вольного экономического общества. Ч. 3. Санкт-Петербург, 1844. URL : <https://chortitza.org/Buch/BReg.php> (дата звернення: 20.02.2023).

⁷⁸ Там само.

Сільськогосподарського товариства менонітів. В окрузі була бібліотека з книжками, яка передплачувала також німецькі та російські агрономічні журнали. Й. Корніс висміював колишню систему підсічно-переложного землеробства, яку він асоціював із кочовими народами, вважаючи її «лотереєю». Він часто стверджував, що настав час відмовитися від цієї системи і переконати свій округ прийняти нові методи сівозміни⁷⁹.

Упродовж XIX – на початку XX ст. хлібороби степу на чолі з менонітами, а також агрономи розробляли й тестували різні способи обробітку родючого ґрунту з метою інтенсивнішого його використання та підвищення врожайності, а також для скорочення ризиків неврожаю в посушливі роки. Остання мета передбачала максимально ефективне використання обмежених запасів вологи.

У 1837 р. під керівництвом Йогана Корніса вони запровадили систему чотирипільної сівозміни, використовуючи або англосаксонські плуги з чотирма кіньми, або важкі плуги, запряжені трьома парами волів, – для глибшої та акуратнішої оранки, а також накопичення вологи. Наприкінці літа вони глибоко орали поля для озимих культур, а потім боронували їх, щоб допомогти ґрунту увібрати вологу і засіяти насіння, захистивши його від морозу. Фахівці й самі меноніти вважали, що саме плантажна оранка сприяла їхньому успіху.

Варто зазначити, що до 1820-х років адаптаційний період для менонітських колоній завершився. Влада припинила фінансування поселень і почала вимагати повернення позик, витрачених на їхнє облаштування. Меноніти Молочанської колонії почали виплату боргів з 1820 року, із загальної суми боргу близько 5 млн руб., призначено до виплати близько 4 млн руб.⁸⁰.

⁷⁹ Венгер Н. В. Вказ. пр. С. 195.

⁸⁰ Венгер (Осташева) Н. В. Опыт самоорганизации меннонитских колоний в России в XIX – начале XX в. // Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации : материалы международной научно-практической конференции. Москва, 29–30 октября 2007 г. С. 76–82.

Уряд розглядав працьовитих і дисциплінованих менонітів як надійний соціальний ресурс, ідеальне середовище для експериментів. Було вирішено розповсюдити серед них практику розведення мериносних овець, вважаючи це вигідним у посушливому кліматі та ризикованому землеробстві.

Завдяки рекомендаціям І. М. Інзова, Й. Корніс у 1824 році отримав пропозицію керувати розвитком вівчарства в колоніях. Перша партія овець була привезена з Царського села, а другу партію він закупив у Саксонії. Цей проект виявився успішним, і кращі тварини були поширені в господарствах Херсонщини, Полтавщини і поблизу Воронежа. Пізніше, під його керівництвом було створено «Товариство вівчарства»⁸¹.

Важливою особливістю було те, що Й. Корніс не лише виконував розпорядження влади, але й вносив власні ініціативи, досліджуючи місцеві умови та адаптуючи досвід інших країн. Він подорожував, зокрема відвідав Калмикські степи, і навіть розглядав можливість заснування менонітських колоній у Сибіру.

Його діяльність мала значний вплив на соціально-економічний розвиток менонітських колоній, що проявилось у створенні громадських організацій, підвищенні продуктивності та різноманітності сільськогосподарської діяльності, а також у значному збільшенні експорту продукції.

Лісорозведення та природоохоронна діяльність. Менонітські поселенці в районі річки Молочної приїхали з вкритого лісами, зеленого гірла річки Вісла в Пруссії. Деревя були невід'ємною частиною їхнього життя. Деревиною опалювали, на ній готували, з неї робили вози, плуги і, звісно ж, будували будинки. Фруктові дерева були джерелом улюбленої їжі, а виноградні лози давали вино і коньяк. Але крім цих практичних міркувань,

⁸¹ Венгер (Осташева) Н. В. Опыт самоорганизации меннонитских колоний в России в XIX – начале XX в. // Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации : материалы международной научно-практической конференции. Москва, 29–30 октября 2007 г. С. 76–82.

дерева для менонітів були частиною «нормального, цивілізованого» життя. Йоганн Корніс ясно висловив це ставлення у словах, написаних ним у 1841 році:

«Села і подвір'я з хорошим ґрунтом, але не вистачає фруктових дерев. Це свідчить про лінь і безграмотність поселенців і не заслуговує на повагу. З незапам'ятних часів люди, що вийшли з дикого стану, почали обробляти землю і культивувати фруктові сади»⁸².

Саме тому, незалежно один від одного, меноніти у своїх поселеннях почали висаджувати дерева та різні деревні насадження. Це не лише плодові дерева, а й невеликі лісові масиви для захисту земель від вітру, піску та інших природних проблем.

Успіхи менонітів у поширенні лісових насаджень були досягнуті, насамперед, завдяки Й. Корнісу та його таланту керівника. Він спланував процес, надав дерева, керував проектом і змушував інших менонітів виконувати поставлені завдання. Успіх моделі полягав не стільки в самих посаджених деревах, скільки в поєднанні зусиль талановитого керівника і державної підтримки. В інших громадах держава або не хотіла, або не могла надати аналогічну підтримку і знайти лідерів такої ж якості.

У 1840-х роках державні органи усвідомили, що плани поширення лісових насаджень зазнають фіаско. Оскільки менонітської моделі було явно недостатньо, держава вирішила послати до Й. Корніса на навчання українських і татарських селян. Й. Корніс неохоче погодився використати свою ділянку на річці Юшанли для навчання. Учні були людьми неписьменними, а оскільки Й. Корніс і його працівники-меноніти говорили тільки німецькою, виник серйозний мовний бар'єр. Крім того, розведення дерев було лише малою частиною господарства на Юшанли, тож Й. Корніс

⁸² Стейплз Дж. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества // Воросы германской истории. Дніпро: РВВ ДНУ, 2017. С. 12–17.

зміг навчити невеличку групу: 1844 року він взяв на навчання чотирьох, а загалом навчив не більш як дванадцять осіб⁸³.

Хоча Й. Корніс і не зміг створити на Юшанли повноцінну школу, він охоче підтримав ініціативу уряду щодо навчання лісничих із числа селян. У 1844 р. він писав: «У думках я переношуся в майбутнє і бачу, як невеликі ліси стануть дедалі частіше з'являтися на високих пасовищах степової землі і піднімуться до неба. Вони дадуть відпочинок мандрівникам, стануть утримувати вологу з повітря, поліпшать родючість ґрунту і зможуть протистояти згубним ураганним вітрам».

У 1845 році під наглядом Й. Корніса на місці, обраному ним же – ліворуч від р. Молочної на 18 км на північний схід від м. Мелітополя, відміряли й обкопали межі ділянки. Для майбутнього лісу було відведено 108 десятин землі (приблизно 117 га)⁸⁴.

Закладався не просто лісовий масив для пустопорожніх прогулянок і захисту сільськогосподарських угідь, тут планували вивчати різні породи деревини та чагарників, які зможуть рости у відкритому степу, винаходити нові способи і прийоми посадки дерев у даній місцевості та вирощувати посадковий матеріал для поширення його між навколишніми містами і селами.

Навесні 1846 року було проведено перші посадки дерев на підготовленій ділянці. На площі менше двох гектар «новоселами» стали п'ятирічні саджанці клена, ясена, в'яза, дуба, акації, осики. Символічно, що в рік закладки лісництва висаджено було рівно 1846 дерев.

1830 року, незадовго до створення Менонітського товариства сприяння розповсюдженню лісо-, садо-, шовківництва і виноградарства, Йоганн Корніс написав друзі: «Я думаю, що кожна людина повинна залишити після себе щось для майбутніх поколінь. Я вирішив, що моєю спадщиною будуть

⁸³ Там само.

⁸⁴ Венгер Н.В. Хазяїн регіону: Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.) // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 125–140.

дерева»⁸⁵. Фактично, Старобердянське лісництво, що існує вже понад 175 років, стало таким пам'ятником видатного менонітського лідера. Територія лісництва наразі становить понад 1000 га. Там росте понад 165 деревних і чагарникових порід.

Освітня діяльність. Йоган Корніс, який активно займався економічними перетвореннями в регіоні, приділяв значну увагу розвитку освітнього проекту. Його головна ціль полягала у покращенні рівня початкової освіти та впровадженні програм середньої освіти. Його натхнення для шкільної реформи виникло у 1820 році після заснування ним Асоціації християнських шкіл. Він був розчарований станом освітньої системи та методами викладання, які були поширені в той час. Освітня система колоній на той час була обмежена лише початковою школою, де викладались релігійна історія, основи Біблії, читання, письмо, математика, німецька граматика та музика. За бажанням батьків, програму можна було доповнити уроками малювання та географії. Проте рівень кваліфікації вчителів був неоднорідним, і до кінця 1830-х років, періоду першої спроби реформи, якість освіти знижувалася через відсутність кваліфікованих викладачів⁸⁶.

Корнісова реформа передбачала привернення до викладання у школах професійно підготовлених вчителів, багато з яких були запрошені з-за кордону. У своїй концепції шкільної моделі Й. Корніс підкреслював важливість заохочення учнів до читання та набуття знань не тільки в області теології, а й у сфері загальних наук. Нове покоління вчителів відрізнялося не тільки високим рівнем викладання, а й умінням створювати навчальні матеріали, які відповідали потребам суспільства, що динамічно розвивалося.

Зусиллями Й. Корніса у 1835 році у селі Гальбштадт було засновано Центральне училище – середню школу, яка забезпечувала вищий рівень

⁸⁵ Стейплз Дж. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества // Вопросы германской истории. Дніпро: РВВ ДНУ, 2017. С. 12–17.

⁸⁶ Стейплз Дж. Религия, политика и меннонитская жалованная грамота в начале XIX: пересмотр дела Варкентина // Вопросы германской истории. Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2003. С. 8.

освіти⁸⁷. Йоган Корніс відіграв значущу роль в освітніх перетвореннях, розробляючи програми, що підвищували якість навчання. Він організував середні школи з новими методиками навчання, які залучали кваліфікованих вчителів, в тому числі з-за кордону, і відкривав доступ до ширшого спектру знань. Завдяки своїм зусиллям, Йоган Корніс виступав як ключова постать у реформуванні освіти, започатковуючи нові підходи у навчанні та створюючи школи, які забезпечували більш глибоку освіту. Він підкреслював важливість вивчення російської мови, як інструмента широкої комунікації та розвитку критичного мислення серед учнів. Його ініціативи допомогли інтегрувати менонітські спільноти в більш широкий культурний та соціальний контекст імперії, готуючи їх до змін та викликів сучасності.

Відносини з оточуючим населенням. Позиція Йогана Корніса, як лідера поселень сприяла його вдалим стосункам з оточуючим іноетнічним населенням. Свої нововведення він поширював не лише на менонітів та німців-колоністів, але й на ногайців, росіян, духоборів, молокан. Саме його «відкритість» до спілкування з представниками інших етнічних груп привела його до успіху. Конфесійні уподобання Й. Корніса поєднувались з релігійною толерантністю. Можливо, причина такого відношення у захопленні пієтизмом, який значно поширився на той час у німецьких протестантських спільнотах. Як голова Союзу, який відповідав за господарський розвиток регіону, Й. Корніс піклувався про молокан та духоборів, про близьких до менонітів гунтерів. Останнім він допоміг улаштуватись на Молочній серед менонітів. Духобори висловлювали подяку Йоганну навіть з місць їхнього вигнання⁸⁸.

Йоган Корніс, завдяки глибокому розумінню особливостей ногайців та їхньої культури, здобув в них надзвичайну довіру та повагу. Він впровадив у

⁸⁷ Венгер Н. В. Хазяїн регіону. Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.) // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 125–140.

⁸⁸ Гавел. Корнис И. И.: биографии сельских хозяев // Журнал Министерства государственных имуществ. 1848. Ч. 29, № 10–11. С. 220–231.

їхнє кочове життя створення постійних поселень і розвиток мериносового вівчарства. Після неурожаю в 1833 році Й. Корніс використав бідність ногайців для запровадження вівчарства серед них. Використовуючи знання Корану, Й. Корніс переконав духовних лідерів, що іспанські вівці можуть бути використані для жертвопринесень. Він також запропонував ногайцям частину приплоду овець, якщо вони погодяться доглядати за ними на своїх землях. Й. Корніс заснував для ногайців декілька поселень з чітким плануванням, які у подальшому стали частиною Аккерманської колонії⁸⁹.

Загалом, підсумовуючи матеріал, варто відмітити, що Йоган Корніс відіграв ключову роль у соціально-економічному розвитку менонітських колоній на Півдні України, використовуючи інновації та просуваючи релігійну толерантність. Його реформи в освіті та сільському господарстві, а також його здатність до адаптації іноземних практик допомогли підняти рівень життя в регіоні та сприяли інтеграції різних етнічних груп. Визнаний за свою відкритість до спілкування, Й. Корніс здобув повагу серед різних народів, включаючи ногайців та інші спільноти.

4.2. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України

Фальц-Фейни – рід великих землевласників і підприємців німецького походження на Півдні України. Перший представник – Йоганн-Георг Фейн (1773–1824) – прибув із Саксонії в 1807 році на запрошення таврійського губернатора А. Бороздіна. Його син – Фрідріх Фейн (1794–1864) – купив маєток «Асканія-Нова» в Таврійській губернії і започаткував величезне родинне господарство. Сім'я породичалася з родиною німецького колоніста

⁸⁹ Венгер Н.В. Хазяїн регіону. Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.) // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 125–140.

І. Фальца й започаткувала новий рід Фальц-Фейнів. 1872 року вони стали спадковими почесними громадянами, рід отримав дворянство у 1913–1914 рр.

Фальц-Фейни зробили значний внесок у розвиток аграрного сектора, промисловості, транспорту та зв'язку на Півдні України. Вони мали одне з найбільших вівчарських господарств, яке налічувало до 400 тис. голів. Володіли вони також високотехнологічними консервними заводами в Ризі, Одесі та інших місцях. Успіхи Фальц-Фейнів у сільському господарстві та промисловості були відзначені на численних світових та регіональних виставках.

Підприємці заснували приватний міжнародний порт Хорли, мали власне пароплавство. Один із представників Фальц-Фейнів – Олександр Олександрович (1894–1916) – був серед перших авіаторів країни. Започаткували низку поштово-телеграфних станцій на Півдні України. Відомі як меценати, доброчинці та громадські діячі. Зокрема, помітним був внесок роду в народну освіту, медичне обслуговування, соціальний захист населення. Фальц-Фейни були почесними та дійсними членами різних доброчинних організацій Одеси, Херсона та інших міст. Як попечителі різноманітних громадських закладів, сприяли поширенню професійної та жіночої освіти. Фальц-Фейни були активними учасниками таврійського та херсонського земського руху, брали участь у суспільно-політичній діяльності⁹⁰.

Фрідріх-Якоб Едуардович (1863–1920) став засновником всесвітньо відомого степового заповідника «Асканія-Нова». 1917 року Фальц-Фейни виїхали за кордон. Нащадки живуть у Ліхтенштейні.

Головні сфери впливу Фальц-Фейнів. Сільське господарство було основною сферою діяльності роду Фальц-Фейнів, завдяки чому вони здобули визнання не тільки в Російській імперії, а й у Європі. Вони були передовими землевласниками, відомими своїми інноваційними підходами до ведення

⁹⁰ Ганкевич В. Ю., Задерейчук А. А. Фальц-Фейни. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Falts_F (дата звернення: 01.02.2024).

господарства. Завдяки різноманітним технічним винаходам та сучасним технологіям, Фальц-Фейни зуміли пристосувати свої методи до місцевих умов, ефективно збільшуючи продуктивність своїх великих земельних володінь та підвищуючи економічні показники регіону.

Фальц-Фейни зробили значний внесок в економіку регіону, керуючи своїми маєтками за найсучаснішими технологіями того часу. Вони відзначалися як новатори в аграрній сфері, активно впроваджуючи сільськогосподарську техніку від провідних виробників. Їх внесок включав розвиток тваринництва, зокрема вівчарства, розведення великої рогатої худоби та коней, а також використання продукції з маєтків, що користувалася попитом і високою оцінкою на міжнародних виставках. Такий підхід сприяв підвищенню економічних показників через продаж якісної продукції за високими цінами.

Представники роду Фальц-Фейнів були активними учасниками досліджень, які сприяли розвитку в деяких галузях сільського господарства. Вони були піонерами у боротьбі з епідемією сибірської виразки та впровадженні штучного запліднення у кінорозведенні, співпрацюючи з професором І. І. Івановим. Володіли кількома промисловими підприємствами, які займалися переробкою продукції власних господарств, включно з цегельно-черепичними заводами, борошномельними підприємствами, лісопилками та шерстемийними обладнаннями. Особливо відомою стала фабрика консервів С. Б. Фальц-Фейн з фірмовим логотипом «золота рибка на велосипеді», продукція якої користувалася попитом як у Російській імперії, так і за кордоном⁹¹.

Транспорт був важливою статтею витрат для родини Фальц-Фейнів, які були піонерами у використанні автомобілів та вантажного транспорту, сприяли залізничному сполученню у своєму регіоні та створили приватний

⁹¹ Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2010. 20 с.

порт Хорли, що став значним експортером зерна. Вони також інвестували в пасажирські перевезення та цікавились авіацією, з О. О. Фальц-Фейном як піонером у цій галузі, розробляючи нові моделі аеропланів.

Фальц-Фейни активно вкладали свої значні прибутки в благодійність, підтримуючи освіту та медицину, створюючи притулки та нічліжки, і виступаючи меценатами. Вони часто жертвували значні суми грошей на користь громадських організацій і допомагали населенню під час криз, зокрема, пожертвували тисячі пудів жита для голодуючих. Також Фальц-Фейни безоплатно надавали землю для громадських потреб, демонструючи своє віддане служіння спільноті.

Представники роду Фальц-Фейнів неодноразово допомагали населенню у скрутні часи. Наприклад, у 1891 р. Ф. Е. Фальц-Фейн пожертвував 1 тис. пудів жита, а С. Б. Фальц-Фейн 2 тис. пудів на користь голодуючих Дніпровського повіту. І це були зовсім не поодинокі випадки в історії цього роду. Фальц-Фейни допомагали й земським організаціям⁹².

Внесок Фальц-Фейнів у соціально-економічний розвиток регіону був належно оцінений імператором, коли майже всі представники цього роду були возведенні в спадкове дворянство.

Асканія-Нова є важливим науковим та природоохоронним центром, заснованим Ф. Е. Фальц-Фейном. Він розвинув тут декілька наукових напрямків, таких як акліматизація, гібридизація, штучне запліднення та одомашнення тварин. Заповідник слугував базою для досліджень з кільцювання птахів, селекції тварин та вивчення різноманітних культур у ботанічному саду. Тут були створені метеорологічна станція, зоотехнічна та фотолабораторії, а також музей і бібліотека, що свідчить про значний внесок Фальц-Фейна в науку та природознавство.

У ботанічному саду вивчалися особливості вирощування різних порід дерев і кущів, привезених з різних географічних зон, в умовах південноукраїнських степів. У створення його було вкладено немало коштів і

⁹² Задерейчук А. А. Вказ. пр.

людських зусиль. Саме завдяки цьому ботанічний сад своїм плануванням і дизайном привертав до себе увагу, будучи пам'ятником природи свого часу і сьогодення.

Отже, родина Фальц-Фейнів відіграла важливу роль у розвитку Південного регіону України, зокрема в сільському господарстві та природоохоронній діяльності. Вони зробили великий внесок у модернізацію аграрного сектору, розробляючи прогресивні методи обробітку землі, впроваджуючи новітні технології та розвиваючи тваринництво. Зокрема, заповідник Асканія-Нова став символом їхнього прагнення зберегти природу та підтримати біорізноманіття. Цей заповідник слугує осередком екологічної освіти та науки, а також привертає увагу до збереження природних ландшафтів Півдня України. Крім екологічних ініціатив, Фальц-Фейни активно сприяли культурному розвитку, підтримували освітні проекти і виступали меценатами мистецтва та науки.

Висновки до розділу 4

На основі матеріалу четвертого розділу можна зробити наступні висновки:

1. **Йоган Корніс** відіграв значиму роль у розвитку менонітських поселень у Південній Україні, зокрема через свої реформаторські зусилля. Він просував передові аграрні практики, займався лісорозведенням та вніс значний вклад у шовківництво та влаштування штучного зрошення.

2. Його діяльність відбилася у ставленні до нього як до впливового реформатора, який мав значний вплив на соціально-економічний розвиток регіону. Й. Корніс був відомий своїми інноваціями у сільському господарстві та здатністю адаптувати іноземний досвід до місцевих умов.

3. **Родина Фальц-Фейнів** також зробила значний внесок у соціально-економічний розвиток Південного регіону України. Вони були передовими землевласниками, які впроваджували сучасні технології в аграрному секторі, тваринництві та промисловості, зокрема розвиток вівчарства, переробку

продукції власних господарств і навіть розробляли нові методи у сільському господарстві.

4. Заповідник «Асканія-Нова», заснований Фрідріхом-Якобом Едуардовичем Фальц-Фейном, є важливим науковим та природоохоронним центром, який став символом прагнення родини до збереження природи та підтримки біорізноманіття.

5. Культурний вплив роду Фальц-Фейнів помітний через їхній вклад в освіту, мистецтво та науку, вони підтримували освітні проекти та виступали меценатами, сприяючи розвитку суспільства.

6. Йоган Корніс та родина Фальц-Фейнів сприяли інтеграції різних етнічних груп, підвищуючи рівень життя в регіоні та готуючи його до змін та викликів сучасності.

7. Обидва ці приклади свідчать про значний внесок німецьких протестантів у розвиток Південної України, демонструючи, що інновації та відкритість до нового можуть мати довгостроковий позитив

ВИСНОВКИ

Сформульовані висновки відповідають поставленим на початку дослідження завданням. Проаналізувавши стан наукової розробки проблеми, автор дійшов наступних результатів:

По-перше, історіографія теми доволі складна. Складність аналізу історіографічної бази полягає в двох нижчезазначених тезах:

- важкий доступ до першоджерел;
- превалювання зарубіжної історіографії над вітчизняною.

Цілком зрозуміло, що тема, яка стосується досить вузького напрямку та віддалена у часі, не може бути насичена доступними першоджерелами та аналітикою. Саме тому, була потреба використовувати аналітичну літературу пізнішого періоду, незважаючи на те, що вона іноземна, та беручи до уваги, наскільки об'єктивно вона інтерпретує факти.

Аналіз літературних напрацювань з обраної теми включав:

- визначення загального стану наукової розробки проблеми як у роботах зарубіжних аналітиків, так і на сторінках наукових робіт вітчизняних істориків;
- виокремлення основних фактів, що вивчаються науковцями;
- розкриття загальної суті наукових дискусій, що виникли серед істориків у процесі вивчення поданої теми.

Враховуючи ту інформацію, яку вдалось проаналізувати, більшість авторів вважає, що процес колонізації Півдня України лютеранами та менонітами був позитивним явищем, яке благотворно змінило ситуацію у південноукраїнських губерніях.

По-друге, джерельна база дослідження характеризується різноплановістю та всебічністю. У роботі застосовано опубліковані, довідкові джерела, статистичні дані, а також матеріали періодики. Опубліковані джерела правового характеру – це в першу чергу Маніфести 1762 та 1763 рр. Вони дають загальну уяву про стан справ на початок хвилі європейської

колонізації. Завдяки діловодній документації та статистичним джерелам можна побачити, які саме райони стали центрами німецьких колоній, які підприємства з'явилися завдяки новим поселенцям. Періодична преса та аналітика того часу дає доступ до більш детальної та різнобічної інформації відносно впливу переселенців на місцеве населення та економіку Півдня України. Незаангажовані автори досить цікаво висвітлюють реальний стан справ та приводять факти реального впливу не тільки самих колоній у цілому, але й окремих особистостей. Довідкові джерела допомагають теоретично осмислити категоріальний апарат дослідження. Вони більше використовуються для підтвердження попередніх пунктів.

По-третє, методологічні основи роботи базуються на трьох найважливіших принципах – історизму, об'єктивності та всебічності, що застосовуються у поєднанні із загальнонауковими, спеціально-історичними, статистичними та джерелознавчими методами дослідження, а також із різноплановими науково-методологічними підходами. Спираючись на вищенаведені принципи, методи та підходи, автор здійснив спробу ґрунтовного аналізу історіографічних, джерельних та методологічних аспектів проблеми заселення Півдня України протестантами у другій половині XVIII – XIX ст. та їх вплив на благоустрій та відбудову регіону.

У ході дослідження вдалося зробити наступні висновки. Колонізація Південної України вихідцями з німецьких земель була частиною ширшої переселенської політики Російської імперії, спрямованої на розширення та освоєння нових територій. Ця політика включала залучення іноземних колоністів через різноманітні пільги та привілеї, які надавались для стимулювання переселення та розвитку сільськогосподарського та промислового виробництва. Ініціативи імператриці Катерини II зокрема відіграли ключову роль у формуванні правової та організаційної бази для колонізації.

Німецькі колоністи зробили значний внесок у розвиток аграрного сектора, промисловості та культури Південної України, водночас

адаптуючись до нових умов та інтегруючись в місцеву соціально-економічну структуру. Розгортання цього процесу колонізації виявило складні взаємодії між державною політикою, економічними інтересами та етнічними групами на нових територіях.

Важливу роль у процесі адаптації переселенців та позитивного впливу на освоєння та благоустрій регіону відіграли окремі особистості, серед яких можна виділити Йогана Корніса та родину Фальц-Фейнів.

Висновки підкреслюють важливість подальших досліджень для глибшого розуміння впливу колонізаційних процесів на сучасну Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Опубліковані джерела

1. Екатеринославский адрес-календарь, 1915 г. Екатеринослав: Изд-во Губернская тип., 1915. 541 с.
2. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. 580 с.
3. Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г. «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых Губерниях они пожелают и о дарованных им правах». URL : <https://wolgadeutsche.net/library/item/542> (дата звернення: 20.02.2023).
4. Манифест Екатерины II от 4 декабря 1762 г. URL : <https://genrogge.ru/gr/gr-manifest1.htm> (дата звернення: 20.02.2023).

2. Довідкові видання

5. Prinz J. Die Kolonien der Brüdergemeinde. Москва, 1898. 164 с.
6. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В. Ф. Дизендорф. М.: «ЭРН», 2006. 472 с.
7. Новая иллюстрированная электронная энциклопедия немцев России (НИЭЭНР). 2010. URL.: <https://enc.rusdeutsch.ru/> (дата звернення 02.01.2024)
8. Словарь по географии. 2012. URL: https://geography_ru.academic.ru/1629/глобализация (дата звернення: 20.02.2023).
9. Словарь терминов и понятий по обществознанию / Автор-составитель А. М. Лопухов. М., 2013. С. 209–211. URL: <http://ponjatija.ru/node/6004> (дата звернення: 19.02.2023).

10. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1898. Т. 1.
URL : <https://wolgadeutsche.net/library/item/654> (дата звернення: 20.02.2022).
11. Юридическая энциклопедия. 2012. URL: https://yuridicheskaya_encyclopediya.academic.ru/2014/ГЛОБАЛИЗАЦИЯ (дата звернення: 20.02.2023).

3. Статистичні джерела

12. Меннониты в лютеранских метрических книгах прихода Пришибско-Молочанского и отделения Фриденфельд из фондов государственного архива Николаевской области. Abschrift Mennoniten in Kichenbücher der luhetrischen Gemeinde Prischibo-Molotschnsk im Staasarchiv Nikolajew.
URL.: <https://media.chortitza.org/pdf/kb/vpetk30.pdf> (дата звернення 12.01.2024).
13. Статистические сведения о Мелитопольском уезде за 1838 год // Журнал Министерства Внутренних Дел. 1839. № 2. URL : <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/0v909.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).

4. Наративні джерела

14. Фадеев А. М. Воспоминания. В 2 ч. Т. 1. Одесса: Тип-фия Высочайше утверждённого Южнорусского общества печатного дела, 1897. 481 с.

5. Періодика

15. Журнал Министерства Внутренних Дел. – [1839].
16. Северная пчела. – [1852].
17. Сѣверный архивъ. – [1823].
18. Труды Императорского Вольного экономического общества. – [1844].
19. Юридическій вѣстникъ Московскаго Юридическаго Общества. – [1889].

Література

20. Bartlett R. Human capital: the settlement of foreigners in Russia, 1762–1804. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 339 p.
21. Dalos G. Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart. Verlag C. H. Beck oHG. München, 2014. 336 p.
22. Epp David H. Johann Cornies; Züge Aus Seinem Leben Und Wirken. Der Botschafter, 1909. 22 p.
23. Weber M. Die protestantische Ethik und der «Geist» des Kapitalismus. Munchen, 2018. 288 p.
24. Аптеки в колониях меннонитов 1830–1916 гг. URL: <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vptk177.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
25. Багале́й Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев, 1889. 120 с.
26. Бобилева С. Й. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX вв.). Днепропетровск, 1999. 232 с.
27. Бобилева С. Й. Истоки менонитства: к предыстории появления меннонитов на Юге Украины // Вопросы германской истории: Сб. научн. трудов / Ред. кол.: С. Й. Бобылева (отв. ред.) и др. Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2002. С. 13–23.
28. Бобилева С. Й. История немецко-меннонитского населения Юга Украины в исследованиях сотрудников Института украинско-германских исторических исследований // Гуманитарный журнал. Днепропетровск, 2002. С. 95–100.
29. Бобилева С. Й. Немецкие колонисты и социально-экономическое развитие Юга Украины первой половины XIX в. // Вопросы германской истории. Украина-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвузовский сборник научных трудов / Ред. кол.: С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. Днепропетровск: ДГУ, 1995. С. 19–37.

- 30.Бобилєва С. Й. Особенности немецкой колонизации на Юге Украины конца XVIII – начала XX в. // Міжнаціональні відносини на Півдні України: Історія та сучасність. Запоріжжя, 1993. С. 98–102.
- 31.Бобилєва С. Й. Система образования в немецких колониях начала XX в. и «ликвидационные» законы (по материалам южных губерний России) // Немцы России и СССР: 1921–1941 гг. / Материалы международной научной конференции. М., 2000. С. 97–111.
- 32.В поисках родины : Российские немцы : Пер. двуязыч. произведения Auf der Suche nach Heimat, In search of a home / Rihard H. Walxt. Дюльмен: Лауманн, 1993. 155 с.
- 33.Венгер (Осташева) Н. В. Опыт самоорганизации меннонитских колоний в России в XIX – начале XX в. // Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации : материалы международной научно-практической конференции. М., 2007. С. 76–82.
- 34.Венгер (Осташева) Н. В.. Етика підприємництва в релігійній доктрині, світоглядній системі цінностей і реальній практиці менонітів (XVI–XIX ст.) // Вісник Дніпропетровського університету (Серія «Історія та археологія»). 2005. Вип. 13. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2005. С. 88–98.
- 35.Венгер Н. В. Хазяїн регіону: Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.) // Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. С. 125–140.
- 36.Гавел. Корніс И. И.: биографии сельских хозяев // Журнал Министерства государственных имуществ. 1848. Ч. 29, № 10–11. С. 220–231.
- 37.Гакстгаузен А. 1870. Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений в России. В 3 т. М.: Тип. А. И. Мамонтова, т. 1., 1870.

- 38.Ганкевич В. Ю., Задерейчук А. А. Фальц-Фейни.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Falts_F (дата звернення: 01.02.2024).
- 39.Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Львів: З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 192 с.
- 40.Дружинина Е. Южная Украина в 1800–1825 гг. М., 1970. 140 с.
- 41.Задерейчук И. П. Религиозная жизнь немцев кыма в XIX – начале XX в. // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасов. 2016. № 3. С. 25–29.
- 42.Каменский П. Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России. М.: Т-во А. А. Левинсон, 1895. 100 с.
- 43.Коновалова О. Корнис // Немцы Украины: пилотный сборник. М.: МСНК, 2002. С. 109–110.
- 44.Корнис И. О породе немецких коров на Молочных водах // Сборник статей о сельском хозяйстве юга России, извлеченных из ЗИОСХ с 1830 по 1868 год. Одесса, 1868. С. 513–514. URL.: <https://media.chortitza.org/pdf/kb/vpetk30.pdf> (дата звернення 12.01.2024).
- 45.Кралюк П. Що дала Реформація Європі та Україні? // Дзеркало тижня. 2016. 10 грудня.
- 46.Кривець Н. В. Німці в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2010. 728 с.
- 47.Лошкарев С. Путевые записки о сельском хозяйстве Южной России // Труды Императорского Вольного экономического общества. Ч. 3. Санкт-Петербург. 1844. URL : <https://chortitza.org/Buch/BReg.php> (дата звернення: 20.02.2023).
- 48.Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ: Поліс, 1996. 350 с.

49. Менонитські колонії. (Статистико-экономическое описание). Юридический вѣстникъ Московскаго Юридическаго Общества. Москва, 1889. Т. 2. URL.: <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/0v933.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
50. Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII–XIX ст.: періодизація проблеми // Історичний архів. 2016. Вип. 16. С. 81–87.
51. Міронова І. С. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.) : [монографія]. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 564 с.
52. Міронова І., Шульга О. Взаємозв'язки німців-протестантів з місцевим населенням Південної України (друга половина XVIII – XIX ст.) // Старожитності Лукомор'я. 2023. Вип. 6. С. 12–23.
53. Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941). М.: ЗАО «МДЦ Холдинг», 2012. 576 с.
54. Немцы Украины // Пилотный сборник / Сост. С. И. Бобылева. М., 2002. 210 с.
55. Німецькі колонії в Україні // Український Fatherland: попри біди та негаразди. Дніпропетровськ, 2005. С. 8–9.
56. О состоянии разных отраслей хозяйств в Южной России // Журнал Министерства государственных имуществ. 1851. № 3. С. 123.
57. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в южной России, в 1849 году. URL : <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vptk81.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
58. О черном паре в степных хозяйствах. Филипп Вибе // Труды Императорской Российской Экономической Силы. Том первый. Санкт-Петербург. 1851. URL.: <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/0v930.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).

- 59.Обозрѣніе иностранныхъ колоній въ Ново-Россійскомъ краѣ // Сѣверный архивъ. 1823. № 19 (октябрь). URL.: <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/0v912.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
- 60.Петков С. В. Законодавча політика російської адміністрації у заселенні Південної України // Вісник Запорізького юридичного інституту. 1998. № 1. С. 51–62.
- 61.Петков С. В. Пільгова політика уряду Російської імперії у ставленні до «задунайських переселенців» у контексті сучасної державної політики стосовно національних меншин України // Вісник Запорізького юридичного інституту. 1998. № 2. С. 239–246.
- 62.Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. 438 с.
- 63.Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья. Одесса, Астропринт. 2008. 136 с.
- 64.Плесская Э. Г. Молочанский меннонитский училищный совет // Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004). Запоріжжя: РА – ТанDEM У, 2004. С. 78.
- 65.Приб А. Немецкие колонисты России. 1763–2006. Исторический очерк. Аугсбург, 2007. 216 с.
- 66.Российские немцы. Историография и источниковедение // Материалы междунар. науч. конф., Анапа, 4–9 сентября 1996 г. М.: Готика, 1997. 372 с.
- 67.Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. К., 2004.
- 68.Советов А. В. О системах земледелия. СПб.: Тип. Товарищества «Общественная Польза», 1867. 192 с.

69. Социальная и хозяйственная история немецких колонистов в Южной России (1762–1917) / Сост. Л. В. Малиновский. Барнаул: Алтай, 2010. 233 с.
70. Стейплз Дж. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2017. С. 19–28.
71. Стейплз Дж. Религия, политика и меннонитская жалованная грамота в начале XIX: пересмотр дела Варкентина // Вопросы германской истории. Днепропетровск: РВВ ДНУ, 2003. С. 4–22.
72. Сучасні дослідження з німецької історії : зб. наук. пр. / Гол. ред. Н. В. Венгер. Дніпро: ЛІРА, 2018. 152 с.
73. Украина и Германия: Экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX–XX вв.) // Материалы Международной научной конференции. Днепропетровск, 2–3 октября 1997 г. Т. 1. Днепропетровск: НГАУ, 1998. 164 с.
74. Усов С. М. Сведения о состоянии меннонитского поселения при Молочных водах // Земледельческая газета. 1839. № 66. URL : <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vpetk282.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
75. Херсонские менонитские колонии и табуны степных и диких лошадей в Украине // Северная пчела. 1852. № 51 (4 марта). URL : <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vpetk289.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
76. Черказыянова И. В. Исторический опыт самоорганизации российских немцев в сфере образования // Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации: Материалы международной научно-практической конференции. Москва, 29–30 октября 2007 г. С. 92–96.
77. Черняев В. В. Русское сельскохозяйственное машиностроение: (Из путевых заметок). Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова, 1881.

URL : <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vpetk264.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).

78. Чижевський Д. Українські друки в Галлє. Краків; Львів, 1943. 108 с.
79. Шевчук С. Просветительская и научная деятельность М. Корниса в Северном Приазовье // Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004). Запоріжжя: РА-Тандем, 2004. С. 108–115.
80. Шульга О. В. Наслідки реформаційного руху для Європи та корисні аспекти для сучасної України / Європейський Союз і Україна: передісторія, історія, сучасність // Міжнародна конференція в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2023. С. 201–204.
81. Шульга О. Залишити після себе щось для майбутніх поколінь. URL.: https://risu.ua/ya-dumayu-shcho-kozhna-lyudina-povinna-zalishiti-pislya-sebe-shchos-dlya-majbutnih-pokolin_n145902 (останній перегляд: 13.01.2024).

Дисертації, автореферати

82. Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2010. 20 с.